پیام مشرق

شیخ غلام علی اینڈ سنز لاہور

پیامِ مشرق

لِلّٰہِ المشرقُ و المغربُ

(در جوابِ دیوان شاعر المانوی گوئٹے)

اقبال

طبع اول، ۱۹۲۳ء	یک ہزار
طبع دوم، ۱۹۲۴ء	یک ہزار
طبع سوم، ۱۹۲۹ء	یک ہزار
طبع چہارم، ۱۹۳۲ء	دو ہزار
طبع پنجم، ۱۹۴۴ء	یک ہزار
طبع ششم، ۱۹۴۶ء	دو ہزار
طبع ہفتم، ۱۹۴۸ء	پانچ ہزار
طبع ہشتم، ۱۹۵۴ء	تین ہزار
طبع نہم، ۱۹۵۸ء	دو ہزار
طبع دہم، ۱۹۶۳ء	دو ہزار
طبع یاز دہم، ۱۹۶۶ء	دو ہزار
طبع دوازدہم، ۱۹۶۹ء	دو ہزار
طبع سیز دہم، ۱۹۷۱ء	دو ہزار

— (زیر نگرانی شیخ حسین الٰہی ایم۔اے مرحوم و مغفور) —

فہرست مطالب

خطاب بہ مصطفیٰ کمال پاشا ایدہ اللہ

(جولائی سنہ ۱۹۲۲ء)

امتے بود کہ ما از اثرِ حکمتِ او
واقف از سرِّ نہانخانۂ تقدیر شدیم

اصلِ ما یک شررِ باختہ رنگے بود است
نظرے کرد کہ خورشیدِ جہانگیر شدیم

نکتۂ عشق فرو شست ز دل پیرِ حرم
در جہاں خوار باندازۂ تقصیر شدیم

بادِ صحرا ست کہ با فطرتِ ما در سازد
از نفسہائے صبا غنچۂ دلگیر شدیم

آہ آں غلغلہ کز گنبدِ افلاک گذشت
نالہ گردید چو پابندِ بم و زیر شدیم

اے بسا صید کہ بے دام بفتراک زدیم
در بغل تیر و کماں، کشتۂ نخچیر شدیم!

"ہر کجا راہ دہد اسپ بداں تاز کہ ما
بارہا مات دریں عرصہ بتدبیر شدیم"
(نظیری)

طیّارہ

سرِ شاخِ گل طائرے یک سحر — ہمی گفت با طائرانِ دگر
"خداوند بال آدمی زادہ را — زمیں گیر کرد ایں سادہ را"
بدو گفتم "اے مُرغکِ بادسنج — اگر حرفِ حق با تو گویم مرنج
ز طیّارہ ما بال و پر ساختیم — سوئے آسماں رہگذر ساختیم
چہ طیّارہ آں مرغِ گردوں سپر — پرِ او ز بالِ ملک تیز تر
بہ پرواز شاہیں بہ نیرو عقاب — بچشمش زِ لاہور تا فاریاب
بگردوں خروشندہ و تند جوش — میانِ نشیمن چو ماہی خموش
خرد ز آب و گل جبرئیل آفرید — زمیں را بگردوں دلیل آفرید"
چو آں مرغ زیرک کلامم شنید — مرا یک نظر آشنایانہ دید
پرش را بمنقار خارید و گفت — کہ من آنچہ گوئی ندارم شگفت

مگر اے نگاہِ تو بر چون و چند   اسیرِ طلسمِ تو پست و بلند

تو کارِ زمیں را نکو ساختی؟

کہ با آسماں نیز پرداختی؟   (سعدیؒ)

عشق

آں حرفِ دل فروز کہ راز است و راز نیست

من فاشش گویمت کہ شنید؟ از کجا شنید؟

دزدید ز آسمان و بہ گل گفت شبنمش

بلبل ز گل شنید و ز بلبل صبا شنید

تہذیب

انساں کہ رخ ز غازۂ تہذیب برفروخت
خاکِ سیاہِ خویش چو آئینہ وانمود

پوشید پنجہ را تہِ دستانۂ حریر
افسونئ قلم شد و تیغ از کمر کشود

ایں بوالہوس صنم کدۂ صلحِ عام ساخت
رقصید گردِ او بنواہائے چنگ و عود

دیدم چو جنگ پردۂ ناموسِ او درید
جز "یَسفِکُ الدِمَا"، "خَصِیمٌ مُبِین" نبود!

مرزا باقی

غزلیات

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مئے باقی

بہار تا بہ گلستاں کشید بزمِ سرود
نوائے بلبلِ شوریدہ چشمِ غنچہ کشود

گماں مبر کہ سرشتند در ازل گلِ ما
کہ ما ہنوز خیالیم در ضمیرِ وجود

بہ علم غرہ مشو کارِ مے کشی دگر است
فقیہِ شہر گریبان و آستیں آلود

بہار برگِ پراگندہ را بہم بربست
نگاہِ ماست کہ بر لالہ رنگ و آب فزود

نظر بخویش فروبستہ را نشاں این است
دگر سخن نہ سراید ز غائب و موجود

شبے بہ میکدہ خوش گفت پیرِ زندہ دلے
بہ ہر زمانہ خلیل است و آتشِ نمرود

چہ نقشہا کہ نہ بستم بکارگاہِ حیات
چہ رفتنی کہ نہ رفت و چہ بودنی کہ نبود

بہ دیریاں سخنِ نرم گو کہ عشقِ غیور
بنائے بتکدہ افگند در دلِ محمود!

بخاکِ ہند نوائے حیات بے اثر است
کہ مردہ زندہ نگردد ز نغمۂ داؤد

حلقہ بستند سرِ تربتِ من نوحہ گراں
دلبراں ، زہرہ وشاں ، گلبدناں ، سیم براں
در چمن قافلۂ لالہ و گل رخت کشود
از کجا آمدہ اند ایں ہمہ خونیں جگراں؟
اے کہ در مدرسہ جوئی ادب و دانش و ذوق
نخرد بادہ کس از کارگہِ شیشہ گراں!
خرد افزود مرا درسِ حکیمانِ فرنگ
سینہ افروخت مرا صحبتِ صاحب نظراں!
برکش آں نغمہ کہ سرمایۂ آب و گلِ تست
اے ز خود رفتہ تہی شو ز نوائے دگراں
کس ندانست کہ من نیز بہائے دارم
آں متاعم کہ شود دست زدِ بے بصراں

می تراشد فکرِ ما ہر دم خداوندے دگر
رَست از یک بند تا افتاد در بندے دگر

بر سرِ بام آ نقاب از چہرہ بیباکانہ کش
نیست در کوئے تو چوں من آرزومندے دگر

بسکہ غیرت می برم از دیدۂ بینائے خویش
از نگہ بافم بہ رُخسارِ تو رو بندے دگر

یک نگہ، یک خندۂ دزدیدہ، یک تابندہ اشک
بہرِ پیمانِ محبت نیست سوگندے دگر

عشق را نازم کہ از بیتابیٔ روزِ فراق
جانِ ما را بست با دردِ تو پیوندے دگر

تا شوی بیباک تر در نالہ اے مرغِ بہار
آتشے گیر از حریمِ سینہ ام چندے دگر

چنگِ تیموری شکست آہنگِ تیموری بجاست
سر بروں می آرد از سازِ سمرقندے دگر

رہ مدہ در کعبہ اے پیرِ حرم اقبال را
ہر زماں در آستیں دارد خداوندے دگر

مرا ز دیدۂ بینا شکائتِ دگر است
کہ چوں بجلوہ در آئی حجابِ من نظر است
بہ نوریاں زمنِ پا بہ گِل پیامے گوے
حذر ز مشتِ غبارے کہ خویشتن نگر است!
نوا زنیم و بہ بزمِ بہار می سوزیم
شرر بہ مشتِ پرِ ما ز نالۂ سحر است

زخود رمیدہ چہ داند نوائے من ز کجاست

جہانِ او دگر است و جہانِ من دگر است

مثالِ لالہ فتادم بگوشۂ چمنے

مرا ز تیرِ نگاہے نشانہ بر جگر است

بکیشِ زندہ دلاں زندگی جفا طلبی است

سفر بکعبہ نکردم کہ راہ بے خطر است

ہزار انجمن آراستند و برچیدند

دریں سراچہ کہ روشن ز مشعلِ قمر است

زخاکِ خویش بہ تعمیرِ آدمے برخیز

کہ فرصتِ تو بقدرِ تبسّمِ شرر است

اگر نہ بوالہوسی با تو نکتۂ گویم

کہ عشق پختہ تر از نالہ ہائے بے اثر است

نوائے من بہ عجم آتشِ کہن افروخت

عرب ز نغمۂ شوقم ہنوز بے خبر است

بایں بہانہ دریں بزم محرمے جویم

غزل سرایم و پیغامِ آشنا گویم

بخلوتے کہ سخن می شود حجاب آنجا

حدیثِ دل بزبانِ نگاہ میگویم

پئے نظارۂ روئے تو می کنم پاکش

نگاہِ شوق بہ جوئے سرشک می شویم

چو غنچہ گرچہ بکارم گرہ زنند دلے

ز شوقِ جلوہ گہِ آفتاب می رویم

چو موج سازِ وجودم ز سیلِ بے پرواست

گماں مبر کہ دریں بحر ساحلے جویم

میانۂ من و او ربطِ دیدہ و نظر است

کہ در نہایتِ دوری ہمیشہ با اویم

کشید نقشِ جہانے بہ پردۂ چشمم

ز دستِ شعبدہ بازے اسیرِ جادویم

درونِ گنبدِ دربستہ اش نگنجیدم

من آسمانِ کہن را چو خارِ پہلویم

بہ آشیاں نہ نشینم ز لذّتِ پرواز

گہے بہ شاخِ گلم گاہ بر لبِ جویم

خیز و نقاب بر کشا، پردگیانِ ساز را
نغمۂ تازہ یاد دہ، مرغِ نوا طراز را

جادہ ز خونِ رہرواں تختۂ لالہ در بہار
ناز کہ راہ می زند قافلۂ نیاز را؟

دیدۂ خوابناکِ او گر بہ چمن کشودۂ
رخصتِ یک نظر بدہ، نرگسِ نیم باز را

حرفِ نگفتۂ شما، بر لبِ کودکاں رسید
از منِ بے زباں بگو، خلوتیانِ راز را

سجدۂ تو برآورد، از دلِ کافراں خروش
اے کہ دراز تر کنی پیشِ کساں نماز را

گرچہ متاعِ عشق را، عقل بہائے کم نہد
من ندہم بہ تختِ جم، آہِ جگر گداز را

برہمنے بہ غزنوی گفت کرامتم نگر
تو کہ صنم شکستۂ، بندہ شدی ایاز را

بملازمانِ سلطاں خبرے دہم زرازے
کہ جہاں تواں گرفتن بنوائے دلگدازے
بمتاعِ خود چہ نازی کہ بہ شہرِ دردمنداں
دلِ غزنوی نیرزد بہ تبسمِ ایازے
ہمہ نازِ بے نیازی، ہمہ سازِ بے نوائی
دلِ شاہ لرزہ گیرد ز گدائے بے نیازے
ز مقامِ من چہ پرسی بہ طلسمِ دل اسیرم
نہ نشیبِ من نشیبے نہ فرازِ من فرازے

رہِ عاقلی رہا کن کہ باو تواں رسیدن
بدلِ نیاز مندے بہ نگاہِ پاکبازے

بہ رہِ تو ناتمامم، ز تغافلِ تو خامم
من و جانِ نیم سوزے، تو و چشمِ نیم بازے

رہِ دَیر تختہ گل ز جبینِ سجدہ ریزم
کہ نیازِ من نگنجد بدو رکعتِ نمازے

زستیزِ آشنایاں چہ نیاز و ناز خیزد
دِلکے بہانہ سوزے نگہے بہانہ سازے

بیا کہ ساقیِ گُل چہرہ دست بر چنگ است
چمن ز بادِ بہاراں جوابِ ارژنگ است

حنا ز خونِ دلِ نوبہار می بندُ
عروسِ لالہ چہ اندازہ تشنۂ رنگ است!

نگاہ می رسد از نغمۂ دل افروزے
بمعنئی کہ برو جامۂ سخن تنگ است

بچشمِ عشق نگر تا سراغِ او گیری
جہاں بچشمِ خرد سیمیائے نیرنگ است

ز عشق درسِ عمل گیر و ہر چہ خواہی کن
کہ عشق جوہرِ ہوش است و جانِ فرہنگ است

بلند تر ز سپہر است منزلِ من و تو
براہِ قافلہ خورشید میلِ فرسنگ است

ز خود گذشتہ اے قطرۂ محال اندیش
شدن بہ بحر و گہر بر نخاستن ننگ است

تو قدرِ خویش ندانی بہا ز تو گیرد
وگرنہ لعلِ درخشندہ پارۂ سنگ است

صورت نہ پرستم من، بتخانہ شکستم من
آن سیلِ سبک سیرم، ہر بند گسستم من
در بود و نبودِ من اندیشہ گمانہا داشت
از عشق ہویدا شد، این نکتہ کہ ہستم من
در دیر نیازِ من، در کعبہ نمازِ من
زنّار بدوشم من، تسبیح بدستم من
سرمایۂ دردِ تو، غارت نتوان کردن
اشکے کہ ز دل خیزد، در دیدہ شکستم من

فرزانہ بگفتارم، دیوانہ بہ کردارم
از بادۂ شوقِ تو ہشیارم و مستم من

ہوائے فرودیں در گلستاں میخانہ می سازد
سبو از غنچہ می ریزد، ز گُل پیمانہ می سازد
محبت چوں تمام افتد، رقابت از میاں خیزد
بہ طوفِ شعلۂ پروانہ با پروانہ می سازد
بہ سازِ زندگی سوزے، بہ سوزِ زندگی سازے
چہ بیدردانہ می سوزد چہ بیتابانہ می سازد!
تنش از سایۂ بالِ تذروے لرزہ می گیرد
چو شاہیں زادۂ اندر قفس با دانہ می سازد

بگو اقبال را اے باغباں رخت از چمن بندد
کہ ایں جادو نوا مارا زگل بیگانہ می سازد

از ما بگو سلامے آں ترکِ تند خو را
کآتش زد از نگاہے یک شہرِ آرزو را
ایں نکتہ را شناسد آں دل کہ دردمند است
من گرچہ توبہ گفتم نشکستہ ام سبو را
اے بلبل از وفایش صد بار با تو گفتم
تو در کنار گیری باز ایں رمیدہ بو را
رمزِ حیات جوئی؟ جز در تپش نیابی
در قلزم آرمیدن ننگ است آبجو را

شادم کہ عاشقاں را سوزِ دوام دادی
درماں نیافریدی آزارِ جستجو را
گفتی مجو وصالم بالاتر از خیالم
عذرِ نو آفریدی اشکِ بہانہ جو را

از نالہ بر گلستاں آشوبِ محشر آور
تادم بہ سینہ پیچد مگذار ہائے وہو را

آشنا ہر خار را از قصۂ ما ساختی
در بیابانِ جنوں بردی و رسوا ساختی
جرمِ ما از دانۂ تقصیرِ او از سجدۂ
نے بآں بیچارہ می سازی نہ با ما ساختی

صد جہاں می روید از کشتِ خیالِ ما چو گل
یک جہان و آں ہم از خونِ تمنّا ساختی
پرتوِ حسنِ تو می افتد بروں مانندِ رنگ
صورتِ مے پردہ از دیوارِ مینا ساختی

طرحِ نو افگن کہ ما جدّت پسند افتادہ ایم
ایں چہ حیرت خانۂ امروز و فردا ساختی!

خوش آنکہ رختِ خرد را بہ شعلۂ مے سوخت
مثالِ لالہ متاعے ز آتشے اندوخت
تو ہم ز ساغرِ مے چہرہ را گلستاں کن
بہار، خرقہ فروشی بہ صوفیاں آموخت

دلم تپید ز محرومئ فقیہہِ حرم
کہ پیرِ میکدہ جامے بفتوائے نفروخت

مسنج قدرِ سرود از نوائے بے اثرم
ز برقِ نغمہ تواں حاصلِ سکندر سوخت

صبا بہ گلشنِ دِیمر[1] سلامِ ما برساں
کہ چشمِ نکتہ وراں خاکِ آں دیار افروخت

بیار بادہ کہ گردوں بکامِ ما گردید
مثالِ غنچہ نوا ہا ز شاخسار دمید

خورم ببیادِ تنک نوشئ امامِ حرم
کہ جز بہ صحبتِ یارانِ رازداں نچشید

فزدِل قبیلۂ آں پختہ کار باد کہ گفت

چراغِ راہِ حیات است جلوۂ امید

نوا ز حوصلۂ دوستاں بلند تر است

غزل سرا شدم آنجا کہ ہیچکس نشنید

عیارِ معرفتِ مشتری است جنسِ سخن

خوشم ازانکہ متاعِ مرا کسے نخرید

زشعرِ دلکشِ اقبال می تواں دریافت

کہ درسِ فلسفہ میداد و عاشقی ورزید

تیر و سنان و خنجر و شمشیرم آرزوست

با من میا کہ مسلکِ شبیرم آرزوست

از بہرِ آشیانہ خس اندوزیم نگر
باز ایں نگر کہ شعلہ در گیرم آرزوست

گفتند لب بہ بند و ز اسرارِ ما مگو
گفتم کہ خیر! نعرۂ تکبیرم آرزوست

گفتند ہر چہ در دلت آید زما بخواہ
گفتم کہ بے حجابیٔ تقدیرم آرزوست

از روزگارِ خویش ندانم جز ایں قدر
خوابم ز یاد رفتہ و تعبیرم آرزوست!

کو آں نگاہِ ناز کہ اوّل دلم ربود
عمرت دراز باد ہماں تیرم آرزوست

دانۂ سبحہ بہ زنّار کشیدن آموز
گر نگاہِ تو دوبین است ندیدن آموز

پا ز خلوت کدۂ غنچہ بروں زن چو شمیم
با نسیمِ سحر آمیز و وزیدن آموز

آفریدند اگر شبنمِ بے مایہ ترا
خیز و بر داغِ دلِ لالہ چکیدن آموز

اگرت خارِ گلِ تازہ رسے ساختہ اند
پاسِ ناموسِ چمن دار و خلیدن آموز

باغباں گر ز خیابانِ تو برکند ترا
صفتِ سبزہ دگر بارہ دمیدن آموز

تا تو سوزندہ تر و تلخ تر آئی بیروں
عزلتِ خم کدۂ گیسو رسیدن آموز

تا کجا در تہِ بالِ دگراں می باشی
در ہوائے چمن آزادہ پریدن آموز

درِ بتخانہ زدم، مُغ بچگانم گفتند
آتشے در حرم افروز و تپیدن آموز

ز خاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلیٔ دگرے درخورِ تقاضا نیست

بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقلِ فسوں پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نہ باشی کہ عشق تنہا نیست

تو رہ شناس نۂ، وز مقامِ بیخبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمیٰ نیست

نظر بخویش چناں بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہاں گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست

بیا کہ غلغلہ در شہرِ دلبراں فگنیم
جنونِ زندہ دلاں ہرزہ گردِ صحرا نیست

ز قید و صیدِ نہنگاں حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما روشناسِ دریا نیست

مریدِ ہمتِ آں رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ درو کوہ و دشت و دریا نیست

شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست

برہنہ حرف نہ گفتن کمالِ گویائی است
حدیثِ خلوتیاں جز بہ رمز و ایمانیست

موج را از سینۂ دریا گسستن می تواں
بحرِ بے پایاں بجوئے خویش بستن می تواں
از نوائے می تواں یک شہرِ دل در خوں نشاند
یک چمن گل از نسیمے سینہ خستن می تواں
می تواں جبریل را گنجشکِ دست آموز کرد
شہپرش با موئے آتش دیدہ بستن می تواں
اے سکندر! سلطنت نازک تر از جامِ جم است
یک جہاں آئینہ از سنگے شکستن می تواں

گر بجوُد محکم شوی سیلِ بلا انگیز چیست
مثلِ گوھر در دلِ دریا نشستن می تواں

من فقیرِ بے نیازم مشربم این است و بس
مومیائی خواستن نتواں شکستن می تواں

صد نالۂ شبگیرے، صد صبحِ بلا خیزے
صد آہ شرر ریزے، یک شعرِ دلآویزے
در عشق و ہوسناکی دانی کہ تفاوت چیست
آں تیشۂ فرہادے ایں حیلۂ پرویزے
با پردگیاں برگو کایں مشتِ غبارِ من
گردیست نظربازے، خاکیست بلاخیزے

ہوشم بردا ے مطرب مستم کند اے ساقی
گلبانگِ دل آویزے از مرغِ سحر خیزے
از خاکِ سمرقندے ترسم کہ دگر خیزد
آشوبِ ہلاکوئے ، ہنگامۂ چنگیزے

مطرب غزلے بیتے از مرشدِ روم آور
تا غوطہ زند جانم در آتشِ تبریزے

باز بہ سرمہ تاب دہ چشمِ کرشمہ زائے را
ذوقِ جنوں دوچند کن شوقِ غزلسرائے را
نقشِ دگر طراز دہ آدمِ پختہ تر بیار
لعبتِ خاک ساختن می نہ سزد خدائے را

قصۂ دل نگفتنی است، دردِ جگر نہفتنی است

خلوتیاں! کجا برم لذتِ ہائے ہائے را

آہِ درونہ تاب کو، اشکِ جگر گداز کو

شیشہ بسنگ می زنم عقلِ گرہ کشائے را

بزم بہ باغ و راغ کش، زخمہ بہ تارِ چنگ زن

بادہ بخور، غزل سرائے، بند کشا قبائے را

صبح دمید و کارواں کرد نماز و رخت بست

تو نشنیدۂ مگر زمزمۂ درائے را

نازِ شہاں نمی کشم، زخمِ کرم نمی خورم

درنگر اے ہوس فریب ہمتِ ایں گدائے را

فریبِ کشمکشِ عقل دیدنی دارد
که میرِ قافله و ذوقِ رہزنی دارد

نشانِ راہ ز عقلِ ہزار حیلہ مپرس
بیا کہ عشق کمالے زیک فنی دارد

فرنگ گرچہ سخن با ستارہ میگوید
حذر کہ شیوۂ او رنگِ جوزنی دارد

ز مرگ و زیست چہ پرسی دریں رباطِ کہن
کہ زیست کاہشِ جاں، مرگ جانکنی دارد

سرِ مزارِ شہیداں یکے عناں درکش
کہ بے زبانیٔ ما حرفِ گفتنی دارد

دگر بدشتِ عرب خیمہ زن کہ بزمِ عجم
مئے گذشتہ و جامِ شکستنی دارد

نہ شیخِ شہر نہ شاعر نہ خرقہ پوش اقبال
فقیرِ راہ نشین است و دل غنی دارد

حسرتِ جلوۂ آں ماہِ تمامے دارم
دست بر سینہ نظر بر لبِ بامے دارم
حسن می گفت کہ شامے نہ پذیرد سحرم
عشق می گفت تب و تابِ دوامے دارم
نہ بامروز اسیرم نہ بہ فردا نہ بہ دوش
نہ نشیبے نہ فرازے نہ مقامے دارم
بادۂ رازم و پیمانہ گسارے جویم
در خراباتِ مغاں گردشِ جامے دارم

بے نیازانہ ز شوریدہ نوایم مگذر
مرغِ لاہوتم و از دوست پیامے دارم

پردہ برگیرم و در پردہ سخن می‌گویم
تیغِ خونریزم و خود را بہ نیامے دارم

~~~~~~~~

بشاخِ زندگیٔ ما نمے ز تشنہ لبی است
تلاشِ چشمۂ حیواں دلیلِ کم طلبی است

حدیثِ دل بکہ گویم؟ چہ راہ برگیرم
کہ آہ بے اثر است و نگاہ بے ادبی است

غزل بزمزمہ خواں پردہ پست تر گرداں
ہنوز نالۂ مرغاں نوائے زیرِ لبی است
~~~~~~~~

متاعِ قافلۂ ما حجازیاں بُردند
ولے زباں نگشائی کہ یارِ ما عربی است

نہالِ تُرک ز برقِ فرنگ بار آورد
ظہورِ مصطفوی را بہانہ بولہبی است

مسنج معنیٔ من در عیارِ ہند و عجم
کہ اصلِ ایں گُہر از گریہ ہائے نیم شبی است

بیا کہ من ز خُمِ پیرِ روم آوردم
مئے سخن کہ جواں تر ز بادۂ عنبی است

فرقے نہ نہد عاشق در کعبہ و بتخانہ
ایں جلوتِ جانانہ، آں خلوتِ جانانہ

شادم کہ مزارِ من در کوئے حرم بستند
راہے ز مژہ کاوم از کعبہ بہ بتخانہ

از بزمِ جہاں خوشتر از حور و جناں خوشتر
یک ہمدمِ فرزانہ وز بادہ دو پیمانہ

ہر کس نگہے دارد، ہر کس سخنے دارد
در بزمِ تو می خیزد افسانہ ز افسانہ

ایں کیست کہ بر دلہا آوردہ شبیخونے؟
صد شہرِ تمنّا را یغما زدہ تُرکانہ!

در دشتِ جنونِ من جبریل زبوں صیدے
یزداں بہ کمند آور اے ہمتِ مردانہ

اقبالؔ بہ منبر زد رازے کہ نہ باید گفت
ناپختہ بروں آمد از خلوتِ میخانہ

بے تو از خوابِ عدم دیدہ کشودن نتواں
بے تو بودن نتواں با تو نبودن نتواں

در جہان است دلِ ما کہ جہاں در دلِ ماست
لب فرو بند کہ ایں عقدہ کشودن نتواں

دلِ یاراں ز نواہائے پریشانم سوخت
من ازاں نغمہ تپیدم کہ سرودن نتواں

اے صبا از تنک افشانیٔ شبنم چہ شود
تب و تاب از جگرِ لالہ ربودن نتواں

دل بحق بند و کشادے ز سلاطیں مطلب
کہ جبیں بر درِ ایں بتکدہ سودن نتواں

این گنبدِ مینائی، این پستی و بالائی
در شد بدلِ عاشق، با این ہمہ پہنائی

اسرارِ ازل جوئی؟ بر خود نظرے واکن
یکتائی و بسیاری، پنہانی و پیدائی

اے جانِ گرفتارم دیدی کہ محبت چیست؟
در سینہ نیاسائی از دیدہ بروں آئی

برخیز کہ فروردیں افروخت چراغِ گُل
برخیز و دمے بنشیں با لالۂ صحرائی

عشق است و ہزار افسوں، حسن است و ہزار آئیں
نے من بہ شمار آیم، نے تو بہ شمار آئی

صد رہ بفلک بر شد، صد رہ بہ زمیں در شد
خاقانی و فغفوری، جمشیدی و دارائی

ہم باخود و ہم با او، ہجراں کہ وصال است ایں؟
اے عقل چہ میگوئی، اے عشق چہ فرمائی

بہ یکے از صوفیہ نوشتہ شد

ہوسِ منزلِ لیلیٰ نہ تو داری و نہ من
جگرِ گرمیٔ صحرا نہ تو داری و نہ من
من جواں ساقی و تو پیرِ کہن میکدۂ
بزمِ ما تشنہ و صہبا نہ تو داری و نہ من
دل و دیں در گروِ زہرہ وشانِ عجمی!
آتشِ شوقِ سلیمیٰ نہ تو داری و نہ من
خزفے بود کہ از ساحلِ دریا چیدیم
دانۂ گوہرِ یکتا نہ تو داری و نہ من

دگر از یوسفِ گم گشته سخن نتواں گفت
تپشِ خونِ زلیخا نہ تو داری و نہ من

بہ کہ با نورِ چراغِ تہِ داماں سازیم
طاقتِ جلوۂ سینا نہ تو داری و نہ من

دلیلِ منزلِ شوقم بدامنم آویز
شرر ز آتشِ نابم بخاکِ خویش آمیز

عروسِ لالہ بروں آمد از سراچۂ ناز
بیا کہ جانِ تو سوزم ز حرفِ شوق انگیز

بہر زمانہ بہ اسلوبِ تازہ می گویند
حکایتِ غمِ فرہاد و عشرتِ پرویز

اگرچہ زادۂ ہندم فروغِ چشمِ من است
ز خاکِ پاکِ بخارا و کابل و تبریز!

در جہانِ دلِ ما دورِ قمر پیدا نیست
انقلابیست ولے شام و سحر پیدا نیست
وائے آں قافلہ کز دونیِ ہمت میخواست
رہگذارے کہ دروے ہیچ خطر پیدا نیست
بگذر از عقل و درآویز بموجِ یمِ عشق
کہ در آں جوئے تنک مایہ گہر پیدا نیست

آنچہ مقصودِ تگ و تازِ خیالِ من و تست
ہست در دیدہ و مانندِ نظر پیدا نیست

گریۂ ما بے اثر نالۂ ما نارسا است
حاصلِ این سوز و ساز یک دلِ خونیں نواست
در طلبش دل تپید دیر و حرم آفرید
ما بہ تمنائے او، او بتماشائے ماست
پردگیاں بے حجاب، من بہ خودی در شدم
عشقِ غیورم نگر اہلِ تماشا گراست
مطربِ مے خانہ دوش نکتۂ دلکش سرود
بادہ چشیدن خطاست بادہ کشیدن رواست
زندگیٔ رہرواں در تگ و تاز است و بس
قافلۂ موج را جادہ و منزل کجاست
شعلۂ در گیر زد بر خس و خاشاکِ من
مرشدِ رومی کہ گفت "منزلِ ما کبریا است"

سوزِ سخن ز نالۂ مستانۂ دل است
این شمع را فروغ ز پروانۂ دل است

مشتِ گلیم و ذوقِ فغانے نداشتیم
غوغائے ما ز گردشِ پیمانۂ دل است

این تیرہ خاکدان کہ جہان نام کردۂ
فرسودہ پیکرے ز صنم خانۂ دل است

اندر رصد نشستہ حکیمِ ستارہ بین
در جستجوئے سرحدِ ویرانۂ دل است

لاہوتیان اسیرِ کمندِ نگاہِ او
صوفی ہلاکِ شیوۂ ترکانۂ دل است

محمودِ غزنوی کہ صنم خانہ ہا شکست
زُنّاریِ بتانِ صنم خانۂ دل است

غافل ترے زمردِ مسلماں ندیده ام
دل درمیانِ سینه و بیگانهٔ دل است!

سطوت از کوه ستانند و بکاہے بخشند
گُههٔ جم بگدائے سرِ راہے بخشند
در رهِ عشق فلاں ابنِ فلاں چیزے نیست
ید بیضائے کلیمے بسیاہے بخشند
گاه شاہی بجبگ گوشهٔ سلطاں ندہند
گاهِ باشد که بزندانیِ چاہے بخشند!
فقر را نیز جهاں بان و جهاں گیر کنند
که باین راه نشین تیغ نگاہے بخشند

عشق پامالِ خرد گشت و جہاں دیگر شد
بود آیا کہ مرا رخصتِ آہے بخشند

نہ تو اندر حرم گنجی نہ در بتخانہ می آئی
ولیکن سوئے مشتاقاں چہ مشتاقانہ می آئی
قدم بیباک تر نہ در حریمِ جانِ مشتاقاں
تو صاحب خانۂ آخر چرا دزدانہ می آئی
بغارت می بری سرمایۂ تسبیح خواناں را
بشبخونِ دلِ زناریاں ترکانہ می آئی
گہے صد لشکر انگیزی کہ خونِ دوستاں ریزی
گہے در انجمن با شیشہ و پیمانہ می آئی

تو بر نخلِ کلیمے بے محابا شعلہ می ریزی
تو بر شمعِ یتیمے صورتِ پروانہ می آئی

بیا اقبالؔ جامے از خمستانِ خودی درکش
تو از میخانۂ مغرب زخود بیگانہ می آئی

تب و تابِ بتکدۂ عجم نرسد بسوز و گدازِ من
کہ بیک نگاہ محمدِ عربی گرفت حجازِ من
چہ کنم کہ عقلِ بہانہ جو گرہے بروئے گرہ زند
نظرے! کہ گردشِ چشمِ تو شکند طلسمِ مجازِ من
نرسد فسوں گریٔ خرد بہ تپیدنِ دلِ زندۂ
زکنشتِ فلسفیاں درآ بحریمِ سوز و گدازِ من

مثلِ آئینہ مشو محوِ جمالِ دگراں
از دل و دیدہ فرو شوے خیالِ دگراں

آتش از نالۂ مرغانِ حرم گیر و بسوز
آشیانے کہ نہادی بہ نہالِ دگراں

در جہاں بال و پرِ خویش کشودن آموز
کہ پریدن نتواں با پر و بالِ دگراں

مردِ آزادم و آں گونہ غیورم کہ مرا
می تواں کُشت بیک جامِ زلالِ دگراں

اے کہ نزدیک تر از جانی و پنہاں زنگہ
ہجرِ تو خوشترم آید زوصالِ دگراں!

جہانِ عشق نہ میری نہ سروری داند
ہمیں بس است کہ آئینِ چاکری داند

نہ ہر کہ طوفِ بتے کرد و بست زنّارے
صنم پرستی و آدابِ کافری داند

ہزار خیبر و صد گونہ اژدر است اینجا
نہ ہر کہ نانِ جویں خورد حیدری داند

بچشمِ اہلِ نظر از سکندر افزون است
گدا گرے کہ مآلِ سکندری داند

بعشوہ ہائے جوانانِ ماہ سیما چیست
در آ بحلقۂ پیرے کہ دلبری داند

فرنگ شیشہ گری کرد و جام و مینا ریخت
بحیرتم کہ ہمیں شیشہ را پری داند!

چہ گوئمت ز مسلمانِ نامسلمانے
جز این کہ پورِ خلیلؑ است و آذری داند
بیا بہ غمکدۂ من گذر کن و بنگر
ستارہ سوختۂ کیمیاگری داند!

بیا بمجلسِ اقبالؔ و یک دو ساغر کش
اگرچہ سر نتراشد قلندری داند

خواجۂ نیست کہ چوں بندہ پرستارش نیست
بندۂ نیست کہ چوں خواجہ خریدارش نیست
گرچہ از طور و کلیم است بیانِ واعظ
تابِ آں جلوہ بآئینۂ گفتارش نیست

پیرِ ما مصلحتاً رو بمجاز آورد است
ورنه با زهرہ وشاں ہیچ سروکارش نیست

حل باو بندد و ازیں خرقہ فروشاں بگریز
نشوی صیدِ غزالے کہ ز تاتارش نیست

نغمۂ عافیت از بربطِ من می طلبی؟
از کجا برکشم آں نغمہ کہ در تارش نیست

دلِ ما قشقہ زد و برہمنی کرد ولے
آں چناں کرد کہ شائستۂ زُنّارش نیست!

عشق در صحبتِ میخانہ بگفتار آید
زانکہ در دیر و حرم محرمِ اسرارش نیست

بیا کہ بلبلِ شوریدہ نغمہ پرداز است
عروسِ لالہ سراپا کرشمہ و ناز است
نوا ز پردۂ غیب است اے مقام شناس
نہ از گلوئے غزل خواں نہ از رگِ ساز است
کسے کہ زخمہ رساند بتارِ سازِ حیات
ز من بگیر کہ آں بندہ محرمِ راز است
مرا ز پردگیانِ جہاں خبر دادند
ولے زباں نکشایم کہ چرخ کج باز است
سخن درشت مگو در طریقِ یاری کوش
کہ صحبتِ من و تو در جہاں خدا ساز است
کجاست منزلِ ایں خاکدانِ تیرہ نہاد؟
کہ ہر چہ ہست چو ریگِ رواں بہ پرواز است

تنم گُلے ز خیابانِ جنّتِ کشمیر
دل از حریمِ حجاز و نوا ز شیراز است

خاکیم و تند سیر مثالِ ستارہ ایم
در نیلگوں یمے بتلاشِ کنارہ ایم
بود و نبودِ ماست ز یک شعلۂ حیات
از لذّتِ خودی چو شرر پارہ پارہ ایم
با نوریاں بگو کہ ز عقلِ بلند دست
ما خاکیاں بدوشِ ثریّا سوارہ ایم
در عشق غنچہ ایم کہ لرزد ز بادِ صبح
در کارِ زندگی صفتِ سنگِ خارہ ایم

چشم آفریدہ ایم چو نرگس دریں چمن
رو بند برکشا کہ سراپا نظارہ ایم

عرب از سرشکِ خونم همه لاله زار بادا
عجمِ رمیده بو را نفسم بهار بادا
تپش است زندگانی، تپش است جاودانی
همه ذرّه هائے خاکم دلِ بیقرار بادا
نه به جادۂ قرارش، نه به منزلے مقامش
دلِ من مسافرِ من که خدا اش یار بادا
حذر از خرد که بندد همه نقشِ نامرادی
دلِ ما برد بسازے که گسسته تار بادا

تو جوانِ خام سوزے، سخنم تمام سوزے
غزلے کہ می سرایم بتو سازگار بادا
چو بجانِ من درآئی دگر آرزو نہ بینی
مگر ایں کہ شبنمِ تو یمِ بے کنار بادا
نشود نصیبِ جانت کہ دمے قرار گیرد
تب و تابِ زندگانی بتو آشکار بادا

نظرِ تو ہمہ تقصیر و خرد کوتاہی
نرسی جز بہ تقاضائے کلیم اللّٰہی
راہ کور است بخود غوطہ زن اے سالکِ راہ
جادہ را گم نکند در تہِ دریا ماہی

حاجتے پیشِ سلاطین نبرد مردِ غیور

چہ تواں کرد کہ از کوہ نیاید کاہی

گذر از نغمۂ شوقم کہ بیابی در وے

رمزِ درویشی و سرمایۂ شاہنشاہی

نفسم با تو کند آنچہ بہ گل کرد نسیم

اگر از لذّتِ آہِ سحری آگاہی

اے فلک چشمِ تو بیباک و بلاجوست ہنوز

می شناسم کہ تماشائے دگر می خواہی

سرخوشِ از بادۂ تو خُمِ شکنے نیست کہ نیست

مستِ لعلینِ تو شیریں سخنے نیست کہ نیست

در قبائے عربی خوشترک آئی بہ نگاہ
راست بر قامتِ تو پیرہنے نیست کہ نیست

گرچہ لعلِ تو خموش است ولے چشمِ ترا
با دلِ خوں شدۂ ما سخنے نیست کہ نیست

تا حدیثِ تو کنم بزم سخن می سازم
ورنہ در خلوتِ من انجمنے نیست کہ نیست

اے مسلماں دگر اعجازِ سلیماں آموز
دیدہ بر خاتمِ تو اہرمنے نیست کہ نیست

اگرچہ زیبِ سرش افسر و کلاہے نیست
گدائے کوئے تو کمتر ز پادشاہے نیست

بخواب رفتہ جوانان و مُردہ دل پیران
نصیبِ سینۂ کس آہِ صبحگاہے نیست

بایں بہانہ بدشتِ طلب زپا منشیں
کہ در زمانۂ ما آشنائے راہے نیست

زوقتِ خویش چہ غافل نشستۂ دریاب
زمانۂ کہ حسابش زسال و ماہے نیست

دریں رباطِ کہن چشمِ عافیت داری؟
ترا بکشمکشِ زندگی نگاہے نیست

گناہِ ما چہ نویسند کاتبانِ عمل
نصیبِ ما زجہانِ تو جز نگاہے نیست

بیا کہ دامنِ اقبال را بدست آریم
کہ او ز خرقہ فروشانِ خانقاہے نیست

شعله در آغوشش دارد عشقِ بے پروائے من
بر نخیزد یک شرار از حکمتِ نازائے من
چوں تمام افتد سراپا ناز می گردد نیاز
قیس را لیلیٰ ہمی نامند در صحرائے من
بہرِ دہلیزِ تو از ہندوستاں آوردہ ام
سجدۂ شوقے کہ خوں گردید در سیمائے من
تیغِ لا در پنجۂ ایں کافرِ دیرینہ دہ
باز بنگر در جہاں ہنگامۂ اِلّائے من
گردشے باید کہ گردوں از ضمیرِ روزگار
دوشِ من باز آرد اندر کسوتِ فردائے من
از سپہرِ بارگاہت یک جہاں وافر نصیب
جلوۂ داری دریغ از وادیِ سینائے من؟

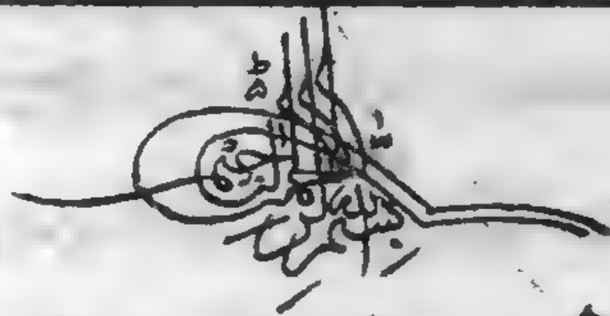
با خدا در پردہ گویم با تو گویم آشکار
یا رسول اللہ! او پنہان و تو پیدائے من!

بتانِ تازہ تراشیدۂ دریغ از تو
درونِ خویش نہ کاویدۂ دریغ از تو
چناں گداختۂ از حرارتِ افرنگ
ز چشمِ خویش ترا دیدۂ دریغ از تو
بجو چیزِ کہ دہد خاک را بہائے بلند
بہ نیم غمزۂ نیرزیدۂ دریغ از تو
گرفتم این کہ کتابِ خرد فرو خواندی
حدیثِ شوق نہ فہمیدۂ دریغ از تو

طوافِ کعبہ زدی گرد دیر گردیدی

نگہ بخویش نہ پیچیدۂ دریغ از تو

نقشِ فرنگ

نقشِ فرنگ

پیام

از من اے بادِ صبا گوے بدانائے فرنگ
عقل تا بال کشوداست گرفتار تر است
برق را این بجگر می زند آں رام کند
عشق از عقلِ فسوں پیشہ جگر دار تر است

چشم جز رنگِ گل و لاله نه بیند ورنه
آنچه در پردهٔ رنگ است پدیدار تر است

عجب آن نیست که اعجازِ مسیحا داری
عجب این است که بیمارِ تو بیمار تر است

دانش اندوختهٔ دل زکف انداختهٔ
آه زان نقدِ گرانمایه که درباختهٔ!

حکمت و فلسفه کارے است که پایانش نیست
سیلیٔ عشق و محبت به دبستانش نیست

بیشتر راهِ دلِ مردمِ بیدار زند
فتنهٔ نیست که در چشمِ سخندانش نیست

دل زنازِ خنکِ او به تپیدن نرسد
لذّتے در خلشِ غمزهٔ پنهانش نیست

دشت و کہسار نوردید و غزالے نگرفت
طوفِ گلشن زد و یک گل بہ گریبانش نیست

چارہ این است کہ از عشق کشادے طلبیم
پیشِ او سجدہ گذاریم و مرادے طلبیم

عقل چوں پائے دریں راہِ خم اندر خم زد
شعلہ در آب دوانید و جہاں برہم زد
کیمیا سازیِ او ریگِ رواں را زر کرد
بر دلِ سوختہ اکسیرِ محبت کم زد
وائے بر سادگیِ ما کہ فسونش خوردیم
رہزنے بود کمیں کرد و رہِ آدم زد
ہنرش خاک برآورد ز تہذیبِ فرنگ
باز آں خاک بچشمِ پسرِ مریم زد

شررے کاشتن و شعلہ درودن تا کے
عقدہ بر دل زدن و باز کشودن تا کے

عقلِ خود بیں دگر و عقلِ جہاں بیں دگر است
بالِ بلبل دگر و بازوے شاہیں دگر است
دگر است آں کہ برد دانۂ افتادہ ز خاک
آں کہ گیرد خورش از دانۂ پرویں دگر است
دگر است آں کہ زند سیرِ چمن مثلِ نسیم
آں کہ در شد بہ ضمیرِ گل و نسریں دگر است
دگر است آں سوے نُہ پردہ کشادن نظرے
ایں سوے پردہ گمان و ظن و تخمیں دگر است
اے خوش آں عقل کہ پہنائے دو عالم با اوست
نورِ افرشتہ و سوزِ دلِ آدم با اوست

دیباچہ

"پیامِ مشرق" کی تصنیف کا محرک جرمن حکیمِ حیات "گوئٹے کا "مغربی دیوان"
ہے جس کی نسبت جرمنی کا اسرائیلی شاعر ہائنا لکھتا ہے۔
"یہ ایک گلدستۂ عقیدت ہے جو مغرب نے مشرق کو بھیجا ہے۔۔۔۔
۔۔۔۔اس دیوان سے اس امر کی شہادت ملتی ہے کہ مغرب اپنی کمزور اور سرد
روحانیت سے بیزار ہو کر مشرق کے سینے سے حرارت کا متلاشی ہے"۔
گوئٹے کا یہ مجموعۂ اشعار جو اس کی بہترین تصانیف سے ہے اور جس کو اس نے
خود "دیوان" کے نام سے موسوم کیا ہے کن اثرات کا نتیجہ تھا اور کن حالات میں لکھا گیا
اس سوال کا جواب دینے کے لئے یہ ضروری ہے کہ مختصر طور پر اس تحریک کا ذکر کیا جائے
جس کو المانوی ادبیات کی تاریخ میں "تحریکِ مشرقی" کے نام سے یاد کرتے ہیں میرا

قصد تھا کہ اس دیباچے میں تحریک مذکور پر کسی قدر تفصیل سے بحث کروں گا مگر افسوس ہے کہ بہت سا مواد جو اس کے لئے ضروری تھا ہندوستان میں دستیاب نہ ہو سکا پال ہورن۔ تاریخ ادبیات ایران کے مصنف نے اپنے ایک مضمون میں اس امر پر بحث کی ہے کہ گوئٹے کس حد تک شعرائے فارس کا ممنون ہے لیکن رسالہ نارواند سود کا وہ نمبر جس میں مضمون مذکور شائع ہوا تھا نہ ہندوستان کے کسی کتب خانے سے مل سکا نہ جرمنی سے۔ مجبوراً اس دیباچے کی تالیف میں کچھ تو گذشتہ مطالعہ کی یادداشت پر بھروسہ کرتا ہوں اور کچھ مسٹر چارلس ریمی کے مختصر مگر نہایت مفید اور کار آمد رسالے پر جو انہوں نے اس موضوع پر لکھا ہے۔

ابتدائے شباب ہی سے گوئٹے کی ہمہ گیر طبیعت مشرقی تخیلات کی طرف مائل تھی۔ سٹراس برگ میں جہاں وہ قانون کے مطالعہ میں مصروف تھا۔ اسکی ملاقات جرمن لٹریچر کی مشہور اور قابلِ احترام شخصیت ہرڈر سے ہوئی جس کی صحبت کے اثرات کو گوئٹے نے خود اپنے سوانح میں تسلیم کیا ہے۔ ہرڈر فارسی نہ جانتا تھا

لیکن چونکہ اخلاقی رنگ اس کی طبیعت پر غالب تھا اس لئے سعدی کی تصانیف سے اسے نہایت گہری دلچسپی تھی۔ چنانچہ "گلستان" کے بعض حصوں کا اس نے جرمن زبان میں ترجمہ بھی کیا ہے۔ خواجہ حافظ کے رنگ سے اُسے چنداں لگاؤ نہ تھا۔ اپنے معاصرین کو سعدی کی طرف توجہ دلاتے ہوئے لکھتا ہے "حافظ کے رنگ میں ہم بہت کچھ نغمہ سرائی کر چکے۔ اس وقت سعدی کے تلمذ کی ضرورت ہے" لیکن باوجود اس دلچسپی کے جو ہرڈر کو مشرقی لٹریچر سے تھی اس کے اپنے اشعار اور دیگر تصانیف پر مشرقی لٹریچر کا کوئی اثر معلوم نہیں ہوتا۔ علیٰ ہذالقیاس گوئٹے کا دوسرا معاصر شلر بھی جو مشرقی تحریک کے آغاز سے پہلے ہی مر چکا تھا مشرقی اثرات سے آزاد ہے۔ گو اس بات کو فراموش نہ کرنا چاہیئے کہ اس کے ڈراما "توران دخت" کا پلاٹ مولنا نظامی کے افسانہ دختر پادشاہ اقلیم چہارم (ہفت پیکر) سے لیا گیا ہے جس کا آغاز مولنا نے اس شعر سے کیا ہے ؎

"گفت کز جملۂ ولائتِ روس

بود شہرے بہ نیکوئی چو عروس"

۱۸۱۲ء میں فان ہیمر نے خواجہ حافظ کے دیوان کا پورا ترجمہ شائع کیا اور اسی ترجمے کی اشاعت سے جرمن ادبیات میں مشرقی تحریک کا آغاز ہوا گوئٹے کی عمر اس وقت ۶۵ سال کی تھی اور یہ وہ زمانہ تھا جب کہ جرمن قوم کا انحطاط ہر پہلو سے انتہا تک پہنچ چکا تھا۔ ملک کی سیاسی تحریکوں میں عملی حصہ لینے کیلئے گوئٹے کی فطرت موزوں نہ تھی اور یورپ کی عام ہنگامہ آرائیوں سے بیزار ہو کر اس کی بے تاب اور بلند پرواز روح نے مشرقی فضا کے امن و سکون میں اپنے لئے ایک نشیمن تلاش کر لیا۔ حافظ کے ترنم نے اس کے تخیلات میں ایک ہیجانِ عظیم برپا کر دیا جس نے آخر کار "مغربی دیوان" کی ایک پائدار اور مستقل صورت اختیار کر لی۔ مگر فان ہیمر کا ترجمہ گوئٹے کے لئے محض ایک محرک ہی نہ تھا بلکہ اس کے عجیب و غریب تخیلات کا ماخذ بھی تھا۔ بعض جگہ

اس کی نظم خواجہ کے اشعار کا آزاد ترجمہ معلوم ہوتی ہے اور بعض جگہ اس کی قوتِ تخیل کسی خاص مصرع کے اثر سے ایک نئی شاہراہ پر پڑ کر زندگی کے نہایت دقیق اور گہرے مسائل پر روشنی ڈالتی ہے۔ گوئٹے کا مشہور سوانح نگار بیل شوشکی لکھتا ہے:۔

"بلبلِ شیراز کی نغمہ پردازیوں میں گوئٹے کو اپنی ہی تصویر نظر آتی تھی اس کو کبھی کبھی یہ احساس بھی ہوتا تھا۔ کہ شاید میری روح ہی حافظ کے پیکر میں رہ کر مشرق کی سرزمین میں زندگی بسر کر چکی ہے۔ وہی زمینی مسرت، وہی آسمانی محبت، وہی سادگی، وہی عمق، وہی جوشِ حرارت، وہی وسعتِ مشرب، وہی کشادہ دلی اور وہی قیود و رسوم سے آزادی! غرضکہ ہر بات میں ہم اُسے حافظ کا مثیل پاتے ہیں جس طرح حافظ لسان الغیب و ترجمانِ اسرار ہے اسی طرح گوئٹے بھی ہے اور جس طرح حافظ کے بظاہر سادہ الفاظ میں ایک جہانِ معنی آباد ہے اسی طرح گوئٹے کے بیساختہ پن میں بھی حقائق و اسرار جلوہ افروز ہیں دونوں نے

امیر و غریب سے خراجِ تحسین وصول کیا۔ دونوں نے اپنے اپنے وقت کے عظیم الشان فاتحوں کو اپنی شخصیت سے متاثر کیا (یعنی حافظ نے تیمور[1] کو اور گوئٹے نے نپولین کو) اور دونوں عام تباہی اور بربادی کے زمانے میں طبیعت کے اندرونی اطمینان و سکون کو محفوظ رکھ کر اپنی قدیم ترنم ریزی جاری رکھنے میں کامیاب رہے"۔

خواجہ حافظ کے علاوہ گوئٹے اپنے تخیلات میں شیخ عطار سعدی فردوسی اور عام اسلامی لٹریچر کا بھی ممنونِ احسان ہے۔ ایک آدھ جگہ ردیف و قافیہ کی قید سے غزل بھی لکھی ہے۔ اپنی زبان میں فارسی استعارات بھی (مثلاً "گوہرِ اشعار"۔ "تیرِ مژگاں"۔ "زلفِ گرہ گیر") بے تکلف استعمال کرتا ہے بلکہ فارسیت کے جوش میں امرد پرستی کی طرف اشارات کرنے سے بھی احتراز نہیں کرتا۔ دیوان کے مختلف حصوں کے نام بھی فارسی ہیں مثلاً مغنی نامہ ساقی نامہ

[1] خواجہ حافظ اور تیمور کی ملاقات کی روائت صحیح نہیں معلوم ہوتی کیونکہ خواجہ کا انتقال تیموری فتحِ شیراز سے پہلے ہو چکا تھا۔

عشق نامہ تیمور نامہ حکمت نامہ وغیرہ۔ باوجود ان سب باتوں کے گوئٹے کسی فارسی شاعر کا مقلد نہیں۔ اور اس کی شاعرانہ فطرت قطعاً آزاد ہے۔ مشرق کے لالہ زاروں میں اسکی نوا پیرائی محض عارضی ہے۔ وہ اپنی مغربیت کو کبھی ہاتھ سے نہیں دیتا اور اسکی نگاہ صرف انہیں مشرقی حقائق پر پڑتی ہے جن کو اس کی مغربی فطرت جذب کر سکتی ہے۔ عجمی تصوف سے اسے مطلق دلچسپی نہ تھی۔ اور گو اسے یہ بات معلوم تھی کہ مشرق میں خواجہ حافظ کے اشعار کی تفسیر تصوف کے نقطۂ نگاہ سے کی جاتی ہے۔ وہ خود تغزل محض کا دلدادہ تھا اور کلامِ حافظ کی صوفی تعبیر سے اسے کوئی ہمدردی نہ تھی۔ مولینا روم کے فلسفیانہ حقایق و معارف اس کے نزدیک مبہم تھے۔ لیکن معلوم ہوتا ہے کہ اس نے رومی کے کلام پر غائر نگاہ نہیں ڈالی کیونکہ جو شخص سپونوزا (ہالینڈ کا ایک فلسفی جو مسئلہ وحدت الوجود کا قائل تھا) کا مداح ہو اور جس نے برونو (اٹلی کا ایک وجودی فلسفی) کی حمایت میں قلم اٹھایا ہو اس سے ممکن نہیں کہ رومی کا معترف نہ ہو۔

غرضکہ "مغربی دیوان" کی وساطت سے گوئٹے نے جرمن ادبیات میں عجمی روح

پیدا کرنے کی کوشش کی۔ بعد کے شعرا پلاٹن، روکرٹ اور بوڈن سٹاٹ نے اس مشرقی تحریک کو جس کا آغاز گوئٹے کے دیوان سے ہوا تکمیل تک پہنچایا۔ پلاٹن نے ادبی اغراض کے لئے فارسی زبان سیکھی۔ قافیہ ردیف بلکہ ایرانی عروض کے قواعد کی پابندی سے غزلیں لکھیں۔ رباعیاں لکھیں اور نپولین پر ایک قصیدہ بھی لکھا۔ گوئٹے کی طرح فارسی استعارات مثلاً "عروسِ گل"۔ "زلفِ مشکیں"۔ "لالہ عذار" کو یہ بھی بے تکلف استعمال کرتا ہے۔ اور تغزلِ محض کا دلدادہ ہے۔ روکرٹ عربی۔ فارسی۔ سنسکرت تینوں مشرقی زبانوں کا ماہر تھا۔ اس کی نگاہ میں فلسفہ رومی کی بڑی وقعت تھی اور اس کی "غزلیات" زیادہ تر مولنا روم ہی کی تقلید میں لکھی گئی ہیں۔ چونکہ السنۂ مشرقیہ کا عالم تھا اس لئے اس کی مشرقی نظم کے مواخذ بھی وسیع تر تھے۔ مخزن الاسرار نظامی بہارستانِ جامی۔ کلیاتِ امیر خسرو۔ گلستانِ سعدی۔ مناقب العارفین۔ عیارِ دانش منطق الطیر۔ ہفت قلزم وغیرہ جہاں جہاں سے حکمت کے موتی ملتے ہیں۔ رول لیتا ہے۔ بلکہ اسلام سے پہلے کی ایرانی روایات و حکایات سے بھی اپنے کلام کو زینت

دیتا ہے۔ اسلامی تاریخ کے بعض واقعات بھی اس نے خوب نظم کئے ہیں مثلاً محمود غزنوی کی موت محمود کا حملہ سومنات سلطانہ رضیہ وغیرہ۔ گوئٹے کے بعد مشرقی رنگ کا سب سے زیادہ مقبول شاعر بوڈن شٹاٹ ہے جس نے اپنی نظموں کو مرزا شفیع کے فرضی نام سے شائع کیا۔ یہ چھوٹا سا مجموعہ اس قدر مقبول ہوا کہ تھوڑی ہی مدت میں ۱۴۰ دفعہ شائع ہوا۔ اس شاعر نے عجمی روح کو اس خوبی سے جذب کیا ہے کہ جرمنی میں مرزا شفیع کے اشعار کو لوگ دیر تک فارسی نظم کا ترجمہ تصور کرتے رہے بوڈن شٹاٹ نے امیر معزی اور انوری سے بھی استفادہ کیا ہے۔

اس سلسلے میں میں نے گوئٹے کے مشہور معاصر ہائنا کا ذکر ارادۃً نہیں کیا اگرچہ اس کے مجموعۂ اشعار موسوم بہ "اشعار تازہ" میں عجمی اثر نمایاں ہے اور محمود و فردوسی کے قصے کو بھی اس نے نہایت خوبی سے نظم کیا ہے تاہم بحیثیتِ مجموعی مشرقی تحریک سے اس کا کوئی تعلق نہیں اور اس کی رائے میں گوئٹے کے "مغربی دیوان" کے سوائے جرمن شعرا کا مشرقی کلام کوئی بڑی وقعت نہیں رکھتا۔ لیکن عجمی جادو کی گرفت سے

جرمنی کے اس آزادہ رو شاعر کا دل بھی بچ نہ سکا چنانچہ ایک مقام پر اپنے آپ کو عالمِ خیال میں ایک ایرانی شاعر تصوّر کرتے ہوئے جس کو جرمنی میں جلاوطن کر دیا گیا ہو لکھتا ہے :۔

"اے فردوسی! اے جامی! اے سعدی! تمہارا بھائی زندانِ غم میں اسیر شیراز کے پھولوں کے لئے تڑپ رہا ہے"۔

کم درجے کے شعرا میں خواجہ حافظ کا مقلّد ڈومر۔ ہرمن سٹال۔ لوئنگ سٹائنگ لِٹز لنٹ ہولڈ اور خان شاک بھی قابلِ ذکر ہیں۔ مؤخر الذکر علمی دنیا میں اونچا پایہ رکھتا تھا اس کی نظمیں قصہ انصاف محمود غزنوی اور قصہ ہاروت و ماروت مشہور ہیں اور بحیثیت مجموعی اس کے کلام میں عمر خیام کا اثر زیادہ نمایاں ہے لیکن مشرقی تحریک کی پوری تاریخ لکھنے اور جرمن اور ایرانی شعرا کا تفصیلی مقابلہ کرکے عجمی اثرات کی صحیح وسعت معلوم کرنے کے لئے ایک طویل مطالعہ کی ضرورت ہے جس کیلئے نہ وقت میسّر ہے نہ سامان۔ ممکن ہے کہ یہ مختصر سا خاکہ کسی نوجوان کے دل میں

تحقیق و تدقیق کا جوش پیدا کر دے۔

"پیامِ مشرق" کے متعلق جو "مغربی دیوان" سے سو سال بعد لکھا گیا ہے مجھے کچھ عرض کرنے کی ضرورت نہیں۔ ناظرین خود اندازہ کر لیں گے کہ اس کا مدعا زیادہ تر ان اخلاقی مذہبی اور ملّی حقائق کو پیشِ نظر لانا ہے جن کا تعلق افراد و اقوام کی باطنی تربیت سے ہے۔ اس سے سو سال پیشتر کی جرمنی اور مشرق کی موجودہ حالت میں کچھ نہ کچھ مماثلت ضرور ہے لیکن حقیقت یہ ہے کہ اقوامِ عالم کا باطنی اضطراب جسکی اہمیت کا صحیح اندازہ ہم محض اس لئے نہیں لگا سکتے کہ خود اس اضطراب سے متاثر ہیں ایک بہت بڑے روحانی اور تمدنی انقلاب کا پیش خیمہ ہے یورپ کی جنگ عظیم ایک قیامت تھی جس نے پرانی دنیا کے نظام کو قریباً ہر پہلو سے فنا کر دیا ہے اور اب تہذیب و تمدن کی خاکستر سے فطرت زندگی کی گہرائیوں میں ایک نیا آدم اور اس کے رہنے کے لئے ایک نئی دنیا تعمیر کر رہی ہے جس کا ایک دُھندلا سا خاکہ ہمیں حکیم آئن سٹائن اور برگساں کے تصانیف میں ملتا ہے یورپ نے

اپنے علمی اخلاقی اور اقتصادی نصب العین کے خوفناک نتائج اپنی آنکھوں سے دیکھ لئے ہیں اور سائنر نیٹی (سابق وزیر اعظم اطالیہ) سے "انحطاطِ فرنگ" کی دلخراش داستان بھی سن لی ہے۔ لیکن افسوس ہے کہ اس کے نکتہ رس مگر قدامت پرست مدبرین اس حیرت انگیز انقلاب کا صحیح اندازہ نہیں کر سکے جو انسانی ضمیر میں اس وقت واقع ہو رہا ہے خالص ادبی اعتبار سے دیکھیں تو جنگ عظیم کی کوفت کے بعد یورپ کے قوائے حیات کا اضمحلال ایک صحیح اور پختہ ادبی نصب العین کی نشوونما کے لئے نامساعد ہے۔ بلکہ اندیشہ ہے کہ اقوام کی طبائع پر وہ فرسودہ سست رگ اور زندگی کی دشواریوں سے گریز کرنے والی عجمیت غالب نہ آجائے جو جذباتِ قلب کو افکارِ دماغ سے متمیز نہیں کر سکتی۔ البتہ امریکہ مغربی تہذیب کے عناصر میں ایک صحیح عنصر معلوم ہوتا ہے اور اس کی وجہ شاید یہ ہے کہ یہ ملک قدیم روایات کی زنجیروں سے آزاد ہے اور اس کا اجتماعی وجدان نئے اثرات و افکار کو آسانی سے قبول کر سکتا ہے۔

مشرق اور بالخصوص اسلامی مشرق نے صدیوں کی مسلسل نیند کے بعد آنکھ کھولی ہے مگر اقوامِ مشرق کو یہ محسوس کر لینا چاہیئے کہ زندگی اپنے حوالی میں کسی قسم کا انقلاب پیدا نہیں کر سکتی جب تک کہ پہلے اس کی اندرونی گہرائیوں میں انقلاب نہ ہو اور کوئی نئی دنیا خارجی وجود اختیار نہیں کر سکتی جب تک کہ اس کا وجود پہلے انسانوں کے ضمیر میں متشکّل نہ ہو۔ فطرت کا یہ اٹل قانون جس کو قرآن نے اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِہِمْ کے سادہ اور بلیغ الفاظ میں بیان کیا ہے۔ زندگی کے فردی اور اجتماعی دونوں پہلوؤں پر حاوی ہے اور میں نے اپنے فارسی تصانیف میں اسی صداقت کو مدِ نظر رکھنے کی کوشش کی ہے

اس وقت دنیا میں اور بالخصوص ممالک مشرق میں ہر ایسی کوشش جس کا مقصد افراد و اقوام کی نگاہ کو جغرافی حدود سے بالاتر کر کے ان میں ایک صحیح اور قوی انسانی سیرت کی تجدید یا تولید ہو۔ قابلِ احترام ہے۔ اسی بنا پر میں نے ان چند اوراق کو اعلیحضرت فرمانروائے افغانستان کے نام نامی سے منسوب کیا ہے

کہ وہ اپنی فطری ذہانت و فطانت سے اس نکتے سے بخوبی آگاہ معلوم ہوتے ہیں۔ اور افغانوں کی تربیت انہیں خاص طور پر مدِّ نظر ہے۔ اس عظیم الشان کام میں خدا تعالےٰ اُن کا حامی و ناصر ہو۔

آخر میں مَیں اپنے دوست چودھری محمدؐ حسین صاحب ایم۔اے کا سپاس گذار ہوں کہ اُنہوں نے "پیامِ مشرق" کے مسودات کو اشاعت کے لئے مُرتّب کیا۔ اگر وہ یہ زحمت گوارا نہ کرتے تو غالباً اس مجموعے کی اشاعت میں بہت تعویق ہوتی۔

اقبال

پیش کش

بحضورِ اعلیٰ حضرت امیر امان اللہ خان
فرمان روائے دولتِ مستقلۂ افغانستان

خلد اللہ ملکہٗ و اجلالہٗ

اے امیرِ کامگار اے شہریار — نوجوان و مثلِ پیراں پختہ کار
چشمِ تو از پردگیہا محرم است — دل میانِ سینہ ات جامِ جم است
عزمِ تو پاینده چوں کہسارِ تو — حزمِ تو آساں کند دشوارِ تو
ہمتِ تو چوں خیالِ من بلند — ملتِ صد پارہ را شیرازہ بند

هدیه از شاهنشهان داری بسے | لعل و یاقوتِ گراں داری بسے
ای امیر، ابنِ امیر، ابنِ امیر
هدیۂ از بینوائے هم پذیر!

تا مرا رمزِ حیات آموختند | آتشے در پیکرم افروختند
یک نوائے سینہ تاب آوردہ ام | عشق را عهدِ شباب آوردہ ام
پیرِ مغرب شاعرِ المانوی (۱) | آن قتیلِ شیوہ ہائے پہلوی
بست نقشِ شاہدانِ شوخ و شنگ | داد مشرق را سلامے از فرنگ
در جوابش گفتہ ام پیغامِ شرق | ماہ تابے ریختم بر شامِ شرق
تا شناسائے خودم خود بین نیم | با تو گویم او کہ بود و من کیم
او ز افرنگی جوانان مثلِ برق | شعلۂ من از دمِ پیرانِ شرق
او چمن زادے چمن پروردۂ | من دمیدم از زمینِ مردۂ
او چو بلبل در چمن "فردوسِ گوش" | من بصحرا چوں جرس گرمِ خروش

(۱) شاعرِ المانوی۔ گوئٹے

ہر دو دانائے ضمیرِ کائنات — ہر دو پیغامِ حیات اندر ممات
ہر دو خنجر صبح خند آئینہ فام — او برہنہ من ہنوز اندر نیام
ہر دو گوہر ارجمند و تاب دار — زادۂ دریائے ناپیدا کنار
او ز شوخی در تہِ قلزم تپید — تا گریبانِ صدف را بر درید
من بآغوشِ صدف تابم ہنوز — در ضمیرِ بحر نایابم ہنوز
آشنائے من ز من بیگانہ رفت — از خمستانم تہی پیمانہ رفت
من شکوہِ خسروی او را دہم — تختِ کسریٰ زیرِ پائے او نہم
او حدیثِ دلبری خواہد ز من — رنگ و آبِ شاعری خواہد ز من
کم نظر بیتابیٔ جانم ندید — آشکارم دید و پنہانم ندید
فطرتِ من عشق را در بر گرفت — صحبتِ خاشاک و آتش در گرفت
حق رموزِ ملک و دیں بر من کشود — نقشِ غیر از پردۂ چشمم ربود
برگِ گل رنگیں ز مضمونِ من است — مصرعِ من قطرۂ خونِ من است

تا نہ پنداری سخن دیوانگیست — در کمالِ این جنوں فرزانگیست
از ہنر سرمایہ دارم کردہ اند — در دیارِ ہند خوارم کردہ اند
لالہ و گل از نوایم بے نصیب — طائرم در گلستانِ خود غریب!

بسکہ گردوں سفلہ و دوں پرور است
وائے بر مردے کہ صاحب جوہر است

دیدۂ اے خسروِ کیواں جناب — آفتابِ ما توارت بالحجاب
ابلہی در دشتِ خویش از راہ رفت — از دمِ او سوزِ الاّ اللّٰہ رفت
مصریاں افتادہ در گردابِ نیل — سست رگ تورانیانِ ژندہ پیل
آلِ عثماں در شکنجِ روزگار — مشرق و مغرب ز خونش لالہ زار
عشق را آئینِ سلمانی نماند — خاکِ ایراں ماند و ایرانی نماند
سوز و سازِ زندگی رفت از گلش — آں کہن آتش فسرد اندر دلش
مسلمِ ہندی شکم را بندۂ — خود فروشے، دل ز دیں برکندۂ

در مسلماں شانِ محبوبی نماند
خالدؓ و فاروقؓ و ایوبیؒ نماند

اے ترا فطرت ضمیرِ پاک داد
از غمِ دیں سینۂ صد چاک داد

تازہ کن آئینِ صدیقؓ و عمرؓ
چوں صبا بر لالۂ صحرا گذر

ملتِ آوارۂ کوہ و دمن
در رگِ او خونِ شیراں موجزن

زیرک و روئیں تن و روشن جبیں
چشمِ او چوں جرّہ بازاں تیز بیں

قسمتِ خود از جہاں نایافتہ
کوکبِ تقدیرِ او ناتافتہ

در قہستاں خلوتے ورزیدۂ
رستخیزِ زندگی نا دیدۂ

جانِ تو بر محنتِ پیہم صبور
کوش در تہذیبِ افغانِ غیور

تا ز صدیقانِ ایں اُمّت شوی
بہرِ دیں سرمایۂ قوّت شوی

زندگی جہد است و استحقاق نیست
جز بعلمِ انفس و آفاق نیست

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر — ہر کجا ایں خیر را بینی بگیر

سیّدِ کُل، صاحبِ اُمّ الکتاب — پردگیہا بر ضمیرش بیحجاب

گرچہ عینِ ذات را بے پردہ دید — رَبِّ زِدْنِی از زبانِ او چکید

علمِ اشیا عَلَّمَ الاسماستے — ہم عصا و ہم یدِ بیضاستے

علمِ اشیا داد مغرب را فروغ — حکمتِ او ماست می بندد ز دوغ

جانِ ما را لذّتِ احساس نیست — خاکِ رہ جز ریزۂ الماس نیست

علم و دولت نظمِ کارِ ملّت است — علم و دولت اعتبارِ ملّت است

آں یکے از سینۂ احرار گیر — واں دگر از سینۂ کہسار گیر

دشنہ زن در پیکرِ ایں کائنات — در شکم دارد گہر چوں سومنات

لعلِ ناب اندر بدخشانِ تو ہست
برقِ سینا در قہستانِ تو ہست

کشورِ محکم اساسے بایدت؟ — دیدۂ مردم شناسے بایدت

اے بسا آدم کہ ابلیسی کند | اے بسا شیطاں کہ ادریسی کند
رنگِ او نیرنگ و بودِ او نمود | اندرونِ او چو داغِ لالہ دود
پاکباز و کعبتینِ او دغل | ریمن و غدر و نفاق اندر بغل
درنگر اے خسروِ صاحب نظر | نیست ہر سنگے کہ می تابد گہر
مرشدِ رومی حکیمِ پاک زاد | سِرِّ مرگ و زندگی بر ما کشاد

"ہر ہلاکِ امتِ پیشیں کہ بود
زانکہ بر جندل[1] گماں بردند عود" (رومی)

سروری در دینِ ما خدمت گری است | عدلِ فاروقی و فقرِ حیدری است
در ہجومِ کارہائے ملک و دیں | با دلِ خود یک نفس خلوت گزیں
ہر کہ یک دم در کمینِ خود نشست | ہیچ نخچیر از کمندِ او نجست
در قبائے خسروی درویش زی | دیدہ بیدار و خدا اندیش زی
قایدِ ملت شہنشاہِ مراد | تیغ او را برق و تندر خانہ زاد

1- جندل - پتھر

هم فقیرے هم شهِ گردوں فرے — اردشیرے با روانِ بوذرے

غرق بودش در زره بالا و دوش — درمیانِ سینه دل موئینه پوش

آں مسلمانان که میری کرده اند — در شهنشاهی فقیری کرده اند

در امارت فقر را افزوده اند — مثلِ سلمانؓ در مدائن بوده اند

حکمرانے بود و سامانے نداشت — دستِ او جز تیغ و قرآنے نداشت

هر که عشقِ مصطفیٰ سامانِ اوست — بحر و بر در گوشهٔ دامانِ اوست

سوزِ صدیقؓ و علیؓ از حق طلب — ذرهٔ عشقِ نبیؐ از حق طلب

زانکه ملت را حیات از عشقِ اوست — برگ و سازِ کائنات از عشقِ اوست

جلوهٔ بے پردهٔ او وانمود — جوهرِ پنهاں که بود اندر وجود

روح را جز عشقِ او آرام نیست — عشقِ او روزیست کورا شام نیست

خیز و اندر گردش آور جامِ عشق

در قهستاں تازه کن پیغامِ عشق

اقبال

لالهٔ طور

بسم اللّٰه الرّحمٰن الرّحیم

لالهٔ طور

شهید ناز او بزم وجود است
نیاز اندر نهاد هست و بود است
نمی‌بینی که از مهر فلک تاب
به سیمای سحر داغ سجود است

۲

دل بی‌تن و تن بی‌من از سوز و گدازان است

جان بی‌تن و چشم بی‌من از اشک چو باران است

زین بیش ز بیکس بس ای عشق که آمد باد

سر کو عشق که آن عشق جنبان است

۳

با جان و دل و سر و دین با همه عشق

با جان غم و همسر و دین با همه عشق

شب مهر از آسمان بیکار فنا است

سر ای جان و تن با همه عشق

۴

عقابان را اسیر تیر عشق
پلنگان را بیابان پنجهٔ عشق
نهنگان را و دریا و دل بپیشه شان را
بکوه و دامن ابریشم را به عشق

۵

ببلبل لاله رنگ آمیزی عشق
بجانان ما بلا انگیزی عشق
سراپا چاک گلها را و دامن شکافی
ز دست تیغ خونریزی عشق

۶

نه هرکس از محبت پا و دار ار مست است

نه با بهر کس ز محبت بیان ز کار است

برو بید الا الله با داغ حب کباب

دل لعل بدخشان به جز شراب است

۷

در بین گلشن بہشت شاه ان شکل الیم

نیم وز ا سر حدی معنی هوا بہم

سرا باید آرزو بیاید ز ازل دیم

قسمت بس سوز دل

۸

جهان مشتی گل و دل حاصل اوست
ببین یک قطره خون دل مشکل اوست
بنگاه با دو بیل از مستان و دارند
جهان بار سیه کاندر دل اوست

۹

سحر می‌گفت بلبل باغبان را
در این گل جز نهال غم نگیرد
به پیری می‌رسد خار بیابان
ولی گل چون جوان گردد بمیرد

١٠

جهان ما که نابود و هست آلوده ترش
زبان تو اسم همی را اینسبو و سر ترش
سخن را از او من که هیچ و سرکش ترش
دل ما بند بست ابتدا از او ترش

١١

نوای عشق را سازد از سر تا دم
سراپا دل از وجود از سر تا دم
جهان آواز و هم آن ابیات پر ساخت
همه با این نوا از سر تا دم

۱۲

ببین از نجم و سر آغاز ابد بینم
بیم از زحمت ان ازل بینم
گران از وق حقیقت بزه و سیر
بیابان باد و کسب از ابد بینم

۱۳

دلا نارائی پروانه تا کی
نگیری شیوهٔ مردانه تا کی
یکی خود را بسوز خویشتن سوز
طواف آتش بیگانه تا کی

۱۴

[illegible] سبزه کن از دشت غباری

شبی تنگ‌تر از آن تنگ [illegible] جباری

درمان دل و درد دل و درد آشنایی

[illegible] کبریا [illegible]

۱۵

دارنده که گل [illegible] از [illegible] پیش پیکر ساخت

جانم از آدم [illegible] تنی ساخت

دل ساقی [illegible] آب آن [illegible] که دارد

از خاک من جهان و [illegible] ساخت

۱۶

بیزدوان ز درد چشم سیه بمن گفت

چه سرسبز بود

فروغ زندگی تاب آفتابی [illegible]

سخن شیخی با آتش بود

ضمیر آزادگی پایند بود

۱۷

[illegible]

گوشتی [illegible] کام

ما [illegible] آزادی

بکدا زخواب [illegible] سرکرده راه

من از آنانکی [illegible]

آزادی [illegible] آزادی

[illegible]

۱۸

شوی از باده و میخانه بود
گل یار از چشم بیگانه بود
بعد از عشق و از این سکانه عشق
سر در دل چو دل خود و فرزانه بود

۱۹

ترا اسمی تازه پیدا از رخ نسیم
ای آنکه ست بال آز ما می
اکرال تا آکرال بیدواز دارد
پیچ از ذوق ایریان پریشانی

۲۰

چه بلبل ز باغ بلبل از نغمه بهار
دل پاره تر از غنچه پیش نسیم گل
تنگ قفس تا ج راحت غنچه گل
شبنم ز رخ ز رد وجود است

۲۱

شنیدم ز در علم ز پیر دانه می گفت
دل از دیدگانی تا شب ز شبنم شب
بر شاخ آن سحر خیز شب سحر
مکن سعید و سالار شبنم شب

۲۲

مسلمانان مرا حرفی است در دل
که روشن‌تر ز جان جبرئیل است
نهانش دارم از آزرنهادان
که این سری ز اسرار خلیل است

۲۳

بگیتی رهسپاری ای دل ای دل
مرا تنها گذاری ای دل ای دل
دمادم آرزوها آفرینی
مگر کاری نداری ای دل ای دل

۲۴

سحرگه ور [illegible] کمر [illegible] بستانی
دلا از [illegible] پیشین ناز [illegible] تماشائی
[illegible] پریشان چون دل [illegible]
[illegible] از [illegible] سرائی

۲۵

سحرگه در سر شاخسار بوستانی
چه خوش می‌گفت مرغ نغمه‌خوانی
برآور هر چه اندر سینه داری
سرودی ناله‌ای آهی فغانی

۲۶

تا یک نفس است مستی مگیر
اگر در رسی حیات از من بپرسی
جان بر لب جانانه داری
بیپری سر به تن جان
و سر جان به تن داری می پری

۲۴

بلبل از فغانت آن یار پیچ
حاشیت سودا آواز آر سرزنش است
پروانه را پروانه دایم
من آن پروانه سعی و شعله نوش است
سر جان بنشینم

۲۸

[illegible]

۲۹

[illegible]

۳۰

برون از دایرهٔ بود و عدم عشق

فزون از این جهان کیف و کم عشق

خودی تعمیر کن در پیکر خویش

چو ابراهیم معمار حرم عشق

۳۱

ز مرغان چمن نا آشنایم

بشاخ آشیان تنها سرایم

اگر نازک دلی از من کران گیر

ز نغمه سر می‌تراود از نوایم

۳۲

جهان بازیچه چون نقش هنگامه داری
بمه را مستی به پیمانه گردی
بمه را با گمه آمیز سر وادی
دل از دل جان بجان ز بیگانه گردی

۳۳

بگفتا با خضر شیخ نکته گفت
بسی کیسه سوز و سازش آشفته
نوای چنگ از آن از عرصه بینی
بسی اندر بسی دوزنده سفته

۳۴

سر کل کلی [illegible] چمن خاک

[illegible] ها [illegible] من خاک

[illegible] ستان [illegible] چلیسیت

کلیسا و [illegible] نزار [illegible] نشر خاک

[illegible] من [illegible] گردون

بنگاه [illegible]

۳۵

اکر دو هشت [illegible] خاک کوزه سازند

[illegible] باده [illegible] ناید بار

دل [illegible] کرد [illegible] آمیزند

زا [illegible] لا الا [illegible]

کر ازاتش [illegible]

۳۶ تازه ایرج

وما و هم نقشها [illegible] نیست

بی صورت و از [illegible] کش [illegible] است

بی [illegible] صورت [illegible] از صورت پردازی [illegible]

[illegible] نیست

بجای او [illegible] است

۳۷

چو دوری ز نغمه [illegible] در خلوت [illegible]

[illegible] محفل [illegible]

[illegible] خلوت [illegible]

چو [illegible] در دل [illegible]

[illegible] ز [illegible]

جمال [illegible]

۳۸

چه می‌پرسی میان سینه دل چیست
خرد چون سوز پیدا کرد دل شد
دل از ذوق تپش دل بود لیکن
چو یک دم از تپش افتاد گل شد

۳۹

خرد گفت او بچشم اندر نگنجد
نگاه شوق در امید و بیم است
نمی‌گردد کهن افسانهٔ طور
که در هر دل تمنای کلیم است

بیت

گشتیست و صحبت و تیغ بازند دیگر

کالای سیه آزادی

چراغ مشتی [illegible] سنبل است

بحکم عقل توان [illegible] آزادی

ای غافل دل سپید

بیت

ترسم و دیدن [illegible] استاد ازل

رفتم

بس [illegible] این زوان آزاده

صبح [illegible] سر [illegible] بیم و [illegible]

جامی [illegible] و [illegible] داده

رفتم

گلهای [illegible]

۳۲

بجو و باز آر آورد و ندیده سر گوهر من را
سه بتا که من در جام سر کرده‌ام
من این سر چون مغان و وا پیش
چه بسیار ساقی و وام سر کرده‌ام

۳۳

بنالم را ستا او و جام سر کرد
چه سینه کم سر کرد
درون وطن مرا تیغ ناخشت
خود انداز سر را
حاصل عشق و دیده سر کرد

۲۴

خود از جیب تهی افزود و پوشش است
پیدا پیدا نیسان چشم و آرایش است
ضمیر و [illegible] بیش پیش شیدوار
همین از ده [illegible] پیش است

۲۵

هو دانند سر سبز [illegible] و فند
چون گل [illegible] از خط آن گل رخوان آراست
سر سبز [illegible] چمن [illegible] بر آمد
دل [illegible] سبز از [illegible] سبزان آراست
[illegible] خال و خود [illegible]

۳۶

گلهای جلوهٔ لیلی فتنی ابر سلطوله
کیم جان لذت ذوق تا گیجه مستی
حسن جعفر آرا و عرفان
قیس مجنون آرای مستی
ساکن وادی ملک

۳۷

گلشن جیب ال اولدی من سایه
سرو الان سبز نوری یازدیلر
مولی تا ابد شب یاد خیال لب
نوری ذوقی عهدکی نوری یازدیلر

۳۸

بجای علم ما از [illegible] بلبل مست

[illegible] قرار [illegible] ما شب

نقیب سر [illegible] پیش [illegible]

عمل [illegible]

[illegible]

۳۹

خود [illegible] چهره [illegible] یافت

[illegible] نشسته [illegible] از در آرام

بنگ [illegible] زمان [illegible] باشق

در اقلیم [illegible] جهان [illegible]

سحر [illegible]

۵۰

ولست می از دو و از اندیشه مکن

بنشین از دو دامن سر بری

بجو دیار آن خودی را اندیشه مکن

از گیتی ای سیل از مردان سری

۵۱

سه خوشه نن و جامی حریری

بس چون دو منی بیاییم

باما چو دو نانیم

قسمت سر نواییم

دیر نخیم

ها از اغوش

۵۲

ما از وجود پیش بیخته دانم
با ما ز دو لو ز آرز و دو ابرو سیاه سر است
دل از خوبان سب بیرو آنکه دار
هیچ خبر با او داد و ادا و چرام است

۵۳

زاری معنی مستی آسمان چه پرسی
نصیب ما تا با آتش سیل و سیل است
خود را ز نیش غم وارد و دل ابد
نفس ز نیش ز دود و خلعت سیل است

۵۴

سن ارلو دو یعقوبو نجو

تقدیر ساده نقدر

ترکیب لبی سن اسی بیر

دو بیرسی بی نفی

۵۵

ای بن بابا تنبا غربت کچیب بیاب کسم

چوجو ارسولر آکتیجوق الال السوزی

نجو دارمی کلدی آنا آتش حشیش

بتیار میر دو دو اسنغ فوزی

٥٦

از هر چه نبوده‌ایم تا حال پشیمانیم

عیاری کرده و سود و زیان را

در پیش [illegible] از زن نزدیک نیست

بی [illegible] تکیه غم [illegible] سال

٥٧

ای شیخ ز صدر تا بیداری

جانان عشق را ایم بخشش هست

گناه و نامه و [illegible] بسیار نیاز

با واسطه مسلمانی [illegible] نیست

۵۸

چو بابا از خود بیخود گشت و طرح آب
میان سرکشی ویرانه گرد
بزم همه یاران آن پیچیده زنی
که گشتن از ظلمت خانه گرد

۵۹

من اسیر آن شوراب پیچ و تابم
که همچو سنبلی بر جمال است
خوارم چو اسیر تن بدل
حیران ز دست نگاه تن بدل
که دل از دست غزالان جمال است

۶۰

میارا نیم بر ساحل کرد از جنب

فوائد زندگانی ز همه خبر است

بدریا غلط و با بند جانب و دوستان اوند

حیات جاودان اندر بیست

۶۱

اسیر با عشق سلامت امیری

بنگاه حرف نا یافان نسیم

نیفتادیم ز نوال سخن پیچیده

بر خاک زبان امروز درا نفس سلام

۶۲

زن بنگالی

گلو از طلا عیان است و زیب و زینت

ترا از پیشه بلا است بر تن تو

ستان از ذوق که ماه از زینت

سر شتن از شدن من خوش نگار زینت

۶۳

اگر روزی نگه بپایی

بی نقص از آن اکمل بیش

بنازد ورا نیک است

سر از آن چشم شوخ است

۶۴

وفا با آن صنم بیگانه خو بود
بجانم آتش شعله از آن تند خو بود
چو دیدار او اسیر بیاران نسرین
ببین سر که دوست آن منع او بود

۶۵

بسی آن بعشق و از نیر تیر عشقش
بهاران که رنگ‌آرای سیرازد
درون سینه بی‌سل انقطه عیسیت
هادی بیدنی زبان بابان بیارد

۶۶

مشتعل از نفحهٔ زلف سمن و دل

زین سبب شد از آتش گل چه جدایی

زرد شد سر سبز گل ز باغ چمن

صبا بنفشه از نغمه صبحگاهی

۶۷

از فروغ گل از قسم ولوفت

ما ز نبود با چو سرو از شمار راست

نقش آن روی سخن بخت

نقش گلی دلبر از آن بالا راست

۶۸

بجسان کیمیا یابی ز زرد

چو بازی دیده ام ایام عشق است

بیا بزدل زلطف و داکن کنی

سیه آید دیده ایام عشق است

۶۹

بجان عاشق چمن بیدار سازم

زبان غنچه ها از ناز سازم

چو سیر از صبا کامل بیاید

بچه ظرف کلان کار سازم

۸۰

[illegible] ابرو [illegible] گل
[illegible] جان [illegible] حبیب
[illegible] است
[illegible] حبیب
[illegible]

۸۱

[illegible] ساقی
[illegible] ساقی
[illegible] ساقی
[illegible] ساقی

مه

صبا ال او ورد از نیاز بد پیشت

عشق از فن سر ود ه با کار سید خود پیشت

راصبا حدیث ال ابن بکیسه آر جست

زینسان جا ود بیسد خود پیشت

مه

وا عمر گل ز فن زینار و دار است

یاران سر ز فن دو دید گار است

دلبر را بین که با بلا ز غم عشق

ترا با دین وا غنچه جد کار است

۸۴

صنوبر بسی سرو آزاده و

فروغ رخ گل از باده و

پیش قدت بیفتاده و

دل آدم

۸۵

صبا جهان باغ و

از نقشه باغ سبز باغ و

خرم چمن سبزه زار و

نسیم جوان سبز باغ و

بستان

۴۷

ساقی چو دم صبح ز نیکی گفتیست
پیش آی سر سبزه گردان زیستنیست
گر باده به بازاری برخیز و دریاب
که چون بپای وانی و الا هیچ نیست

۴۸

دل از من و دین ز من طلسم خواب سحر است
جان از تب و تاب با سر سحر است
صبح ز وی تا شمر ز آفتاب
سر تیز و بکار از من بیدار است

۴۸

تو ای درس از جمال از ازل چه ستوده

خیال در جمالی و از جمال بربی و دینی

چراغ بسیم با او بسوز تا زبیم

زوالی بجوان من بی من چکیدی

۴۹

نفس شکفته غنچه صبح از نسیم اوست

لخت بی نغمه بال از دم اوست

سبزی چو بوی گل با بهار بسیم

سرکار شبنم بال از نسیم اوست

٨٠

مرا دردی که در سینه پیچی
جهان از ننگ و آوازه آزادی
نگار از عشق بیم سر جانبازی
سر خود و ایمان ... و دیوار آزادی

٨١

ای از شیخ و بابا لب
نگارا چو جان ... ز زلف تا لب
نگارا وصلت لعل تو شکر از خود عنبی
چشم ... سر منی ...
چشم ... سر منی ازو یابی

۸۲

طالع گوهر عشق هوادار او بس است

سلطان زاده بر زیبا بس است

بنیاد عمو خوان ارباب بس است

عرب بازو الیاس عرب

۸۳

بنفع نسیم فرخ ریش سلیم

ثنا احسان سلیم است

چمن ارادیه وارث ایام

بیت بابا مرد باطراف سیم

سر یار در دو ایمان

٨٤

نهان در سینهٔ ما عالمی هست
بجان ما دلی با او دل غمی هست
از آن صحبت که جانان با ما افروخت
هنوز اندر شب سعدی ماتمی هست

٨٥

دل من ای دل من ای دل من
بسی شیدای من بیحاصل من
بکیر سر خاک کمیت حسینی
و یا چون غنچه چند سر بستی از گل من

۵۶

چه پیچم سر نگشته رشته تا کلف جاست
زبان لرزد که معنی پیچدار است
برون از شاخ معنی خار و گل را
وزین اوراد گل بیدانه خار است

۵۷

کسی کو درد و دنیا نخواهد
تهی وار و دلی جا نخواهد
اگر حاجت بسی داری طلب کن
تب و تاب سر بالا نخواهد

۸۸

چه پیچی از چه پیچم تیم من

بجور پیچیم سده پیچار تیم من

ورس و دریا چه پیچ سچیم تیم ام

بجو و زیچیم تیم من

سر

۸۹

بچینی جلوه ده زلف تابی

نگاه شوق ما را بر نتابی

دوی در خون یاچین بستیم

دلی بیگانه خونی دیده یابی

۹۰

دل از بند سلامتی بکن با سر پیش دار
بگیر ایمان شکل سر مهر و دار
متاع عقل و دین یا دین بگیر کنار
عمر عشق از ازل بیشتر از

۹۱

بیا ای عشق ای رمز دلها
بیا ای حاصل ای حل ها
بیا ای سرشته با این خاکی نهادان
بیا ای سرشته سر من از تن گلها
سرزده آدم

۹۲

نخن ور دو غم آزاد و از درد و غم رستم
مرا این ناله‌ها است و بس هم
بکس سر از آن عجب نیست چون عجب نیست
نوای دلکش از ناله‌ام بس هم

۹۳

بی‌دیدن یار سر به جست کی سوارم
نیاز و فا سنگان شیشه یارم
ما سنگ دل نشستن و دست بجان بس
ما سنگ خیر از لعل آرام

سکوهم

۹۴

مشکل

کمال رنگی که و ای پی ماه بستن

گشاده ان چشم چو جز و زنده بستن

فرو بردن جهان ال اچ و ان صد آب

سر بسته و بالا داد ان شستن

کمال

۹۵

قومی که ... کرده آدم ز خاک ادبیست

سرگشته ان و فنا داده است

اسرار ... ازل ...

قطرت از اعجاب ... کرده است

... نهاده است

نا بسته ...

۹۶

دل بی‌باک را ضرغام(۱) رنگ(۲) است

دل ترسنده را آهو پلنگ است

گر بیداری کنی تنگ صحرا است

ز سستی بر آرد جیب نهنگ است

۹۷

بهار عمر باده صرف بایست عیش سر کردن

سحرگه زمزمه با یار باید سر کردن

چنان عیشی بهم همراه دل و دیده باید سر کردن

که جام عمر بکند سر

(۱) ضرغام - شیر (۲) رنگ - گوسفند

۹۸

گرکوی طلب آمد یار از دیده و هم هست

[illegible] پیچ و خم [illegible] هست

زین [illegible] [illegible] جان

فسان [illegible] با [illegible] هست

۹۹

چنان از [illegible] و دل های

چنان سوزد چو [illegible] شمع دل های

به چشم [illegible] که می [illegible]

چنان [illegible] دل اندر گل های

١٠٠

چو جنبش مه و مهر سپهر بیش از ما بود
بچشم همه این بیش از سپهر ما بود
بچشمک با جانان جهان از [illegible]
جهان بعد و آن آنکه تصویر چه سان بود

١٠١

جهانا که حسن انگاره تیست
رسید انقلاب صبح و شام ناتمام است
بسعی آن وصل [illegible] بعد از آن گردد
[illegible] سپید گل ناتمام است

انگارہ نقش ناتمام خواہ سایہ دار ہو خواہ بے سایہ۔

۱۰۲

چیسان ای آفتاب آسمان گرد
من در آتش
باید و دیدی چه بیرون از آن خاک دل و داد
بجای او صد سال آمد من
ای در آنگاه
تا

۱۰۳

سوزش از آتش اندیشه خود داده بخویش
رونق قدر از این است
ساده دیدگران لعل گرانبار در آید
گر از دو سبب
شعر از این است
گر آید
سنه

۱۰۴

سنبل لب جو و دل دامان زد
با باد صبا بنفشه و گل دامان زد
هشیار دلی که درین چمن پیداست
کز این دم با ساحل دامان زد

۱۰۵

بیا یار بخط و زلف نازی
شب خلوت سر زنی
چراغ ... پیش ... بینی
... افروزی بکام ... سر از نور

۱۰۶

میان آب و گل خلوت گزیدم
ز افلاطون و فارابی بریدم
نکردم از کسی دریوزهٔ چشم
جهان را جز بچشم خود ندیدم

۱۰۷

ز آغاز خودی کس را خبر نیست
خودی در حلقهٔ شام و سحر نیست
ز خضر این نکتهٔ نادر شنیدم
که بحر از موج خود دیرینه‌تر نیست

۱۰۸

والا ز حجابات ار غنچه وریاب

حقیقت در مجاز ایش بی حجاب است

زهی سر از ره معنی و دیده لب کن

همیشه شعبه ای آغ آفتاب است

نگاه

۱۰۹

ور نع او نیز ز باغ و ز راغ است

گل از صبای او روشن ایاغ است

شب در جهان تا که یک نگذشت

سر دیده دل ز داغ او چراغ است

١١٠

رخسار تو بر گلستان غنچه پرست
از خواب بر چشم تو تشنه و نرگس مست
خوردی از بخت ... آمد بیدار
جانان در پا افتاد آخر می مست

١١١

جانان ز خود بدار دو دستگاهی
بگذار ... دوری جستن را
[illegible]
[illegible]

١١٢

دل من یار زاران جسم و جان است
نپنداری اجل بر من گران است
چه غم سر بیابان جهان را تشنه [illegible]
بغداد اندر غم سر صاحب جهان است

١١٣

گل رعنا چو من در مشکل هست
سرو قد تا [illegible] طلسم خط مشکل هست
[illegible] سر کوی [illegible]
زبان [illegible] سر شش دل هست
دل [illegible]

١١٤

مزاج لالهٔ خودرو شناسم
بشاخ اندر گلان را بو شناسم
ازان دارد مرا مرغ چمن دوست
مقام نغمه‌های او شناسم

١١٥

جهان یک نغمه‌زار آرزوئی
بم و زیرش ز تار آرزوئی
بچشمم هر چه هست و بود و باشد
دمی از روزگار آرزوئی

۱۱۶

دل با من بی‌قرار آرزوست
دیوان نشیمن بمن بهمه سوست
سخن ای همنشین از من چه جدایی
پیش دل دارم سر تو کو
سر من با خود

۱۱۷

دردا ما یار ز سوز تا تمام است
بیش نشین با صدا را مست است
چو پای ما جز بیش شب حال
مجنون حال کرد از غم
گردد سر و سر ما را است
بیست

۱۱۸

سخن از بزم بهمن است و از عطر شمیم
گر ز ما سجده به پیش بتی بنیان خطاست
خاک ما آنکه چو در صومعه یک سجده کند
سجده از قبله مسلمان خطاست

۱۱۹

سر به چه صد بستند
یاران که چو صد بستند
نصیب سوختگان بود و نیزه داران بستند
جان ز وی شستند
شب آدم ز نقش بستند

۱۲۰

جهان بهار و بهار از بهشت گل چمن
با سیمبری از جام صبح لب چمن
غلط کردی اله بیشتر زان دل و دست
دم شد صبح از دل چمن

۱۲۱

هزاران سال با وطن بنشستیم
وز جود و وفا است

۱۳۲

چو بنیاد از ازل پی می سرشته بودم
زین پیش ز آب و گل نگاریده بودم
بیچاره شوم ز عشق بهار سمن بلند است
سر آوردی به باز آزاد بودم

۱۳۳

در وهم چو بستوه ز افکار این چیستها
بیداری من همه ز اسرار این چیستها
نفسها ز اسرار حکیم بیک سر دراز
یاران آسوده با جان سؤال این چیستها

١٢٤

[illegible]

١٢٥

[illegible]

۱۲۶

چو عمر دارای حیات جاودان ز غم نیست

گر دل ز در حرص لقمه آلوده غمیست

منعم اگر از لطف بتسلیم گیر

گر دیده ز فیض بیان نایاب غم نیست

۱۲۷

ای دل ز غم اینجهان نشینی سرانجام

زینسان تو الم غم ... بیشتر

در دام سپنج ای ... بسیم

من از ... نشسته ...

١٢٨

دیدن گل و صنوبر ایوان با صفا را

خواجو بیان معنی ها را بشمارا

عالم همه بستان خود پرستیم

گر با بود وجودی بی نیز خدا را

١٢٩

چون تیر سکان این چمن تا دیده بگشاید

چو بود در غنچه پیچیده بگشاید

ترا حق دیده داده روشن تر نمی داد

خرد بیدار و دل خود ابد بگشاید

۱۳۰

ز شیشهٔ ضمیر بصفوت خویش
نقشی بستم
بنگر خود و طلا ادا وقتی محال است
وا از خود و دل … بستم خویش
بانگ که هست

۱۳۱

به غنچه غنچه لب تبسمی گرفت
از لعل آن سامان عیشیست
بنگاه ما چمن را داد آن صندل شیراز
وآن بینی که صندلی
ببین سیب بالا

۱۳۲

ریمن ار ار دوان ان حسال کج
شرح بر الا سکال کج
مکال ادا سعی منزل دوست
پیوند به آفاق اه ادارید وال
نشان ان

۱۳۳

قسمت من و کمال غیر از لعل نیست
نشان لب نشان غیر از لعل نیست
در ره دار انسیت
قدم بنیاد غیر از لعل نیست
سرمایه جهان

۱۳۱۴

زمین خاکی سپهر و بی‌سیما
فلک بی‌سنگ گرد و پیچ پیچ بی‌سیما
صلای سود و سیاه اربابان دارا آزاد است
جهان ویران و بی‌پا چو افسانه‌ها

۱۳۱۵

سکندر رفت و تیمور و علم رفت
هلاکو خسرو و سنجر کیان و جم رفت
اثرها از نشان‌ها پاینده‌تر دوران
نمی‌بینی که ایران ماند و جم رفت

۱۳۶

ای روی تو از زجاج پاکیزه‌تر سمن
بنگارت برده [illegible] بنشین چمن
مستان عمر آمده از زمره بکرد آوردی
گردی یا جم [illegible] بیشه‌ی سمن

۱۳۷

در پیش من جهان از آن بس عبرت
بین داده سان آن جام سعادت
زرقی ای دل از این بنگاه مرو
با از خلوت آباد وادی؟

١٣٨

مرا از بیهوده ساز آهنگی نیست

دل بوالهوسم از نغمهٔ رنگی طلبیست

[illegible] زبان در دل خساران

گل از نغمهٔ چمن [illegible]

١٣٩

[illegible] زیر سمن

[illegible] زیر سمن

[illegible]

[illegible]

[illegible] سمن

[illegible]

١٢٠

عجم از نغمه‌هایم مستی من چو آب خوش
نوایم مست ناله آواز آن خوش
بهیچ آواره گم کرده ره در دشت
ز آواز درایم کاروان خوش

١٢١

عجم از نغمهٔ من آتش بجان است
صدای من درای کاروان است
حدی را تیزتر خوانم چو عرفی
که ره خوابیده و محمل گران است

۱۳۳

زجاجان بیقرار اتدی حریص ساقیم

بیتیشدی ... دم

دلی ودل سلسلهٔ زلف زار اتالدی بن

سگرتیجه سلسله ...

جیش ایندن ... اورد

۱۳۴

چراغ بیکس سحر آواره گردنده

دلمز باشنی کل پاره گردنده

بکا بیمار ... سرنیند

کیم ... ایلدن ... آواره گردنده

۱۲۴

فروغ کیمیا حسن را از آئینه میسازد

کمالش سنگ را آئینه میسازد

نوا سنج ثنا عرض جادو نگار است

به پیش اهل بینش سنگ را شیشه میسازد

۱۲۵

ز تاج آن زر و جوهر دو صد من

بیا از زنگی لکی پاره ده من

باز اعمال انباز اناچ از اوان انداز

به پیش آن آرا و ده من

سیم نعمت من

۱۳۶

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

۱۳۴

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

۱۲۸

گو کار جهان بکام ما نیست سهل است

یاران با اهل دل ار پرده دو اسلاست

بگیر امروز دامن کرم فردا

بخور امروز می فردا روز کار است

۱۲۹

دیدیم از خدا فرزندان اگر

ملک به کوه و گنج سلیمانی

به آدمی چنان که دست غنی

بس آه ... سرانی

۱۵۰

قامت بلندی کمانی چالاک تا
بیچاره اولان آتشیان درد چالاک تا
بی پروا آزاده و سینی باشی
بی شبه انهم دورها نشانک تا
ملک

۱۵۱

ساقیا باغ الا دور گل آتش پایان
ز غنچه خوان ور سن نعمتی ساکن
گر از نام الوانی شهرتی
نصیب از شایان باب حج

۱۵۲

بجانان بین که جانان نقش بستن از حقیقت
بهای جلوه این گل را دو دارو کرد
بزاران شب تیره دار و جانان بتاب
بیاران کرده چو یاران شب تیره شود

۱۵۳

چشم آب از نظال کی خدا داده
بچه زدن بین بر تو معنی ال است
نه سر داد و سبک جان بدارد
سکه بر او دو بکمال است

۱۵۴

شنو ز من سپید از این تیغ شتاب عنان

پیمانه گسار لب تو با یاران

چون فطرت تو می آراسته سیر را

بنشین و می کن و دلداری کار

۱۵۵

جهان ز رنگ و بو و نو بهار نیست

بلبل گل حسن یار نیست

و بین ادی از دیدن جو نشین

والله جان ز جان بیار نیست

۱۵۶

قومی گوی که درین بس هیچ حظ نیست
جانان ز آب و گل الا اشتها نیست
مشو ایمن از زمین تا شود است
هر چه آنچه [illegible] هست پا نیست

۱۵۷

با طبع ملالی از رنج کباب است
مژه آتش سینه تا آب است
ندر جام [illegible] خود دیده کباب است
غزال من خود دیده [illegible]
دل غمان ال و مشکل ساب است

۱۵۸

در بستن از سوی من پیدا نیست
چون شمس تجلی با کمر پیدا نیست
صد جا بسر ز نار
بس نور از من پیدا نیست
حیران با انگه من پیدا

۱۵۹

بحر فنا اندر بیکی الا امکان را
کمال گشته پیدا است
دیوان خود بکمال این داد ز پیش بین
بر جان جان آن خیال آن جا است
عشق اینجا ستیزان

۱۴۰

بر دل غم عشق [illegible] تازه [illegible]

[illegible] که با [illegible] شیشه [illegible]

تا از خود [illegible]

[illegible]

۱۴۱

[illegible]

[illegible]

من اول [illegible]

[illegible]

سرگردان ـ بمعاشش و موافقت گردان

۱۶۲

از ذوق سخن [illegible] گردد

عیار اراده [illegible] شکر گردد

[illegible]

[illegible]

۱۶۳

[illegible] فلک

[illegible] عشق [illegible]

[illegible]

[illegible]

ختم

افکار

بسم اللہ الرحمن الرحیم

افکار

گلِ نخستین

هنوز همنفسی در چمن نمی‌بینم
بهار می‌رسد و من گلِ نخستینم

به آبجو نگرم خویش را نظاره کنم
باین بهانه مگر روی دیگری بینم

بخامهٔ که خطِ زندگی رقم زده است
نوشته‌اند پیامی به برگِ رنگینم

دلم به دوش و نگاهم به عبرتِ امروز
شهیدِ جلوهٔ فردا و تازه آئینم

ز تیره خاک دمیدم قبای گل بستم
دگر نه خستهٔ واماندهٔ زیرِ پروینم

دعا

اے کہ از خمخانۂ فطرت بجامم ریختی	ز آتشِ صہبائے من بگداز مینائے مرا
عشق را سرمایہ ساز از گرمیِ فریادِ من	شعلۂ بیباک گردان خاکِ سینائے مرا
چوں بمیرم از غبارِ من چراغِ لالہ ساز
تازہ کن داغِ مرا سوزاں بصحرائے مرا

ہلالِ عید

نتواں زچشمِ شوق رمید اے ہلالِ عید	از صد نگہ براہِ تو دامے نہادہ اند
برخود نظر کشا زتہی دامنی مرنج	در سینۂ تو ماہِ تمامے نہادہ اند

تسخیرِ فطرت

(١) میلادِ آدم

نعرہ زد عشق کہ خونیں جگرے پیدا شد
حسن لرزید کہ صاحب نظرے پیدا شد

فطرت آشفت کہ از خاکِ جہانِ مجبور
خود گرے، خود شکنے، خود نگرے پیدا شد

خبرے رفت زگردوں بہ شبستانِ ازل
حذر اے پردگیاں پردہ درے پیدا شد

آرزو بیخبر از خویش بآغوشِ حیات
چشم وا کرد و جہانِ دگرے پیدا شد

زندگی گفت کہ در خاک تپیدم ہمہ عمر
تا ازیں گنبدِ دیرینہ درے پیدا شد

(٢) انکارِ ابلیس

نوریِ نادان نیم سجدہ بآدم برم!
او بہ نہاد است خاک، من بہ نژاد آذرم!

می تپد از سوزِ من، خونِ رگِ کائنات
من بہ دوِ صرصرم، من بہ غوِ تندرم

رابطۂ سالمات، ضابطۂ اُمّہات — سوزم و سازے دہم، آتشِ مینا گرم

ساختۂ خویش را، در شکنم ریز ریز — تا ز غبارِ کہن، پیکرِ نو آورم

از رمِ من موجۂ چرخِ سکوں ناپذیر — نقش گرِ روزگار، تاب و تبِ جوہرم

پیکرِ انجم ز تو، گردشِ انجم ز من — جاں بجہاں اندرم، زندگیِ مضمرم

تو بہ بدن جاں دہی، شور بجاں من دہم — تو بہ سکوں رہ زنی، من بہ تپش رہبرم

من ز تنک مایگاں گدیہ نکردم سجود — قاہرِ بے دوزخم، داورِ بے محشرم

آدمِ خاکی نہاد، دوں نظر و کم سواد
زاد در آغوشِ تو پیر شود در برم

(۳) اغوائے آدم

زندگیِ سوز و ساز، بہ ز سکونِ دوام — فاختہ شاہیں شود، از تپشِ زیرِ دام

ہیچ نیاید ز تو غیرِ سجودِ نیاز — خیز چو سروِ بلند، اے بعمل نرم گام

کوثر و تسنیم برد، از تو نشاطِ عمل — گیر ز مینائے تاک بادۂ آئینہ فام

زشت و نکو زادۂ وہمِ خداوندِ تست — لذتِ کردار گیر، گام بنہ، جوئے کام

خیز کہ بنمائمت مملکتِ تازۂ — چشمِ جہاں بیں کشا، بہرِ تماشا خرام

قطرۂ بے مایۂ، گوہرِ تابندہ شو — از سرِ گردوں بیفت، گیر بدریا مقام

تیغِ درخشندۂ، جانِ جہانے بگسل — جوہرِ خود را نما، آئے بروں از نیام

بازوئے شاہیں کشا، خونِ تدرواں بریز — مرگ بود باز را، زیستن اندر کنام

تو نشناسی ہنوز شوق بمیرد ز وصل
چیست حیاتِ دوام؟ سوختنِ ناتمام

(۲) آدم از بہشت بیروں آمدہ می گوید

چہ خوش است زندگی را ہمہ سوز و ساز کردن
دلِ کوہ و دشت و صحرا بدمے گداز کردن
ز قفس درے کشادن بہ فضائے گلستانے
رہِ آسماں نوردن بہ ستارہ راز کردن

بگداز ہائے پنہاں، بہ نیاز ہائے پیدا
نظرے ادا شناسے بحریم ناز کردن

گہے جز یکی ندیدن بہ ہجوم لالہ زارے
گہے خارِ نیش زن را ز گل امتیاز کردن

ہمہ سوزِ ناتمامم، ہمہ دردِ آرزویم
بگماں دہم یقیں را کہ شہیدِ جستجویم

(۵)۔ صبحِ قیامت

(آدم در حضورِ باری)

اے کہ ز خورشیدِ تو کوکبِ جاں مستنیر — از دلم افروختی شمعِ جہانِ ضمیر
ریخت ہنرہائے من بحر بہ یک نائے آب — تیشۂ من آورد از جگرِ خارہ شیر
زہرہ گرفتارِ من، ماہ پرستارِ من — عقلِ کلاں کارِ من بہرِ جہانِ دار و گیر
من بہ زمیں در شدم، من بفلک بر شدم — بستۂ جادوئے من ذرہ و مہرِ منیر

گرچه فسونش مرا برد ز راهِ صواب — از غلطم درگذر عذرِ گنهم پذیر

رام نگردد جهان تا نه فسونش خوریم — جز بکمندِ نیاز ناز نه گردد اسیر

تا شود از آهِ گرم این بتِ سنگین گداز — بستنِ زنّارِ او بود مرا ناگزیر

عقل بدام آورد فطرتِ چالاک را
اهرمنِ شعله زاد سجده کند خاک را

بوئے گل

حورے بکنجِ گلشنِ جنّت تپید و گفت — ما را کسے ز آنسوئے گردوں خبر نداد

ناید بفهمِ من سحر و شام و روز و شب — عقلم ربود این که بگویند مُرد و زاد

گردید موجِ نکهتے و از شاخِ گل دمید — پا اندریں بعالمِ فردا و دی نهاد

وا کرد چشم و غنچه شد و خنده زد دمے — گل گشت و برگ برگ شد و بر زمیں فتاد

زاں نازنیں کہ بند ز پایش کشادہ اند
آہے ست یادگار کہ بنی آدم دادہ اند

نوائے وقت

خورشید بہ دامانم، انجم بہ گریبانم — در من نگری ہیچم، در خود نگری جانم
در شہر و بیابانم، در کاخ و شبستانم — من دردم و درمانم، من عیشِ فراوانم
من تیغِ جہاں سوزم، من چشمۂ حیوانم

چنگیزی و تیموری، مشتے ز غبارِ من — ہنگامۂ افرنگی، یک جستہ شرارِ من
انسان و جہانِ او، از نقش و نگارِ من — خونِ جگرِ مرداں، سامانِ بہارِ من
من آتشِ سوزانم، من روضۂ رضوانم

آسودہ و سیارم، ایں طرفہ تماشا بیں — در بادۂ امروزم کیفیتِ فردا بیں

پنہاں بہ ضمیرِ من، صد عالمِ رعنا بیں   صد کوکبِ غلطاں بیں، صد گنبدِ خضرا بیں

من کسوتِ انسانم، پیراہنِ یزدانم

تقدیر فسونِ من، تدبیر فسونِ تو   تو عاشقِ لیلائے، من دشتِ جنونِ تو

چوں روحِ رواں پاکم، از چند و چگونِ تو   تو رازِ درونِ من، من رازِ درونِ تو

از جانِ تو پیدایم، در جانِ تو پنہانم

من رہرو و تو منزل، من مزرع و تو حاصل   تو سازِ صد آہنگے، تو گرمیِ ایں محفل

آوارۂ آب و گل! دریاب مقامِ دل   گنجیدہ بہ جامے بیں ایں قلزمِ بے ساحل

از موجِ بلندِ تو سر بر زدہ طوفانم

فصلِ بہار

(۱)

خیز کہ در کوہ و دشت، خیمہ زد ابرِ بہار
مستِ ترنّم ھزار
طوطی و درّاج و سار
بر طرفِ جوئبار
کشتِ گُل و لالہ زار
چشمِ تماشا بیار
خیز کہ در کوہ و دشت، خیمہ زد ابرِ بہار

(۲)

خیز کہ در باغ و راغ، قافلۂ گل رسید

بادِ بہاراں وزید

مرغ نوا آفرید

لالہ گریباں درید

حسن گلِ تازہ چید

عشق غمِ نو خرید

خیز کہ در باغ و راغ، قافلۂ گُل رسید

(۳)

بلبلگاں در صفیر، صلصلگاں در خروش

خونِ چمن گرم جوش

اے کہ نشینی خموش

در شکن آئینِ ہوش

بادۂ معنی بنوش

نغمہ سرا، گُل بہ پوش

بلبلگاں در صفیر، صلصلگاں در خروش

(۴)

حجرہ نشینی گذار، گوشۂ صحرا گزیں

بر لبِ جوئے نشیں

آبِ رواں را بہ بیں

نرگسِ ناز آفریں

لختِ دلِ فردیں

بوسہ زنش بر جبیں

حجرہ نشینی گذار، گوشۂ صحرا گزیں

(۵)

دیدۂ معنی کشا، اے زعیاں بے خبر

لالہ کمر در کمر
نیمۂ آتش بہ بر
می چکدش بر جگر
شبنمِ اشکِ سحر
در شفق انجم نگر
دیدۂ معنی کشا، اے زعیاں بیخبر

(۶)

خاکِ چمن وانمود، رازِ دلِ کائنات
بود و نبودِ صفات
جلوہ گریہائے ذات
آنچہ تو دانی حیات
آنچہ تو خوانی ممات

ہیچ ندارد ثبات

خاکِ چمن وانمود، رازِ دلِ کائنات

حیاتِ جاوید

گماں مبر کہ بپایاں رسید کارِ مغاں — ہزار بادۂ ناخوردہ در رگِ تاک است

چمن خوش است ولیکن چو غنچہ نتواں زیست — قبائے زندگیش از دمِ صبا چاک است

اگر ز رمزِ حیات آگہی مجوے و مگیر — دلے کہ از خلشِ خارِ آرزو پاک است

بخود خزیدہ و محکم چو کوہساراں زی

چو خس مزی کہ ہوا تیز و شعلہ بیباک است

افکارِ انجم

(۱)

شنیدم کو کبے با کو کبے گفت
که در بحریم و پیدا ساحلے نیست
سفر اندر سرشتِ ما نهادند
ولے ایں کارواں را منزلے نیست

(۲)

اگر انجم ہمانستے کہ بود است
ازیں دیرینہ تابیہا، چہ سود است
گرفتارِ کمندِ روزگاریم
خوشا آنکس کہ محرومِ وجود است

(۳)

کس ایں بارِ گراں را برنتابد
ز بودِ ما نبودِ جاوداں بہ
فضائے نیلگونم خوش نیاید
ز اوجش پستیٔ آں خاکداں بہ

(۴۲)

خنک انساں کہ جانش بیقرار است سوارِ راہوارِ روزگار است
قبائے زندگی بر قامتش راست کہ او نو آفرین و تازہ کار است

زندگی

شبے زار نالید ابرِ بہار کہ ایں زندگی گریۂ پیہم است
درخشید برقِ سبک سیر و گفت خطا کردۂ خندۂ یکدم است
ندانم بہ گلشن کہ بُرد ایں خبر
سخنہا میانِ گُل و شبنم است

محاورہ علم و عشق

علم

نگاہم راز دارِ ہفت و چار است   گرفتارِ کمندم روزگار است
جہاں بینم بایں سو باز کردند(۱)   مرا با آنسوئے گردوں چہ کار است
چکد صد نغمہ از سازے کہ دارم
ببازارِ افگنم رازے کہ دارم

عشق

زافسونِ تو دریا شعلہ زار است   ہوا آتش گداز و زہر دار است
چو با من یار بودی، نور بودی   بریدی از من و نورِ تو نار است
بخلوت خانۂ لاہوت زادی
ولیکن در رخِ شیطاں فتادی   (۲)

(۱) جہاں بیں چشم (۲) نخ۔ ریسمان

بیا این خاکدان را گلستان ساز　جهانِ پیر را دیگر جوان ساز
بیا یک ذرّه از دردِ دلم گیر　تهِ گردون بهشتِ جاودان ساز

زروزِ آفرینش همدم استیم
همان یک نغمه را زیر و بم استیم

سرودِ انجم

هستیِ ما نظامِ ما
مستیِ ما خرامِ ما
گردشِ بے مقامِ ما
زندگیِ دوامِ ما

دورِ فلک بکامِ ما مے نگریم و مے رویم

جلوہ گہِ شہود را
بتکدۂ نمود را
رزمِ نبود و بود را
کشمکشِ وجود را
عالمِ دیر و زود را، مے نگریم و مے رویم
گرمیٔ کارزارہا
خامیٔ پختہ کارہا
تاج و سریر و دارہا
خواریٔ شہریارہا
بازیٔ روزگارہا، مے نگریم و مے رویم
خواجہ ز سروری گذشت
بندہ ز چاکری گذشت

زاری و قیصری گذشت

دورِ سکندری گذشت

شیوۂ بت گری گذشت، مے نگریم و مے رویم

خاک خموش و در خروش

سست نہاد و سخت کوش

گاہ بہ بزمِ ناؤ نوش

گاہ جنازۂ بہ دوش

میرِ جہان و سفتہ گوش! مے نگریم و مے رویم

تو بہ طلسمِ چون و چند

عقلِ تو در کشاد و بند

مثلِ غزالہ در کمند

زار و زبون و دردمند

ما بہ نشیمنِ بلند مے نگریم و مے رویم

پردہ چرا؟ ظہور چیست؟

اصلِ ظلام و نور چیست؟

چشم و دل و شعور چیست؟

فطرتِ ناصبور چیست؟

ایں ہمہ نزد و دور چیست؟ مے نگریم و مے رویم

پیشِ تو نزدِ ما کسے

حالِ تو پیشِ ما دمے

اے بکنارِ تو یمے

ما خستہ بہ شبنمے

با تماشائے عالمے مے نگریم و مے رویم

〰〰〰

نسیمِ صبح

ز دوشِ بحر و سرِ کہسار می آیم
ولیک می نشناسم کہ از کجا خیزم

دہم بہ غمزدہ طائر پیامِ فصلِ بہار
بہ نشیمنِ او سیمِ یاسمن ریزم

بہ سبزہ غلطم و بر شاخِ لالہ می پیچم
کہ رنگ و بوز مساماتِ او بر انگیزم

خمیدہ تا نشود شاخ از گردشِ من
بہ برگِ لالہ و گل نرم نرمک آویزم

چو شاعرے ز غمِ عشق در خروش آید
نفس نفس بہ نواہائے او در آمیزم!

پندِ باز با بچۂ خویش

تو دانی کہ بازاں ز یک جوہر اند | دلِ شیر دارند و مشتِ پر اند

نکو شیوہ و پختہ تدبیر باش | جسور و غیور و کلاں گیر باش

میامیز با کبک و تورنگ و سار | مگر ایں کہ داری ہوائے شکار

چہ قومے فرومایہ ترسناک! | کند پاکِ منقارِ خود را بخاک!

شد آں باز نخچیرِ نخچیرِ خویش | کہ گیرد ز صیدِ خود آئین و کیش

بسا شکرہ افتادہ بر روئے خاک | شد از صحبتِ دانہ چیناں ہلاک

نگہ دار خود را و خورسند زی | دلیر و درشت و تنومند زی

تنِ نرم و نازک بہ تیہو گزار | رگِ سخت چوں شاخِ آہو بیار

نصیبِ جہاں آنچہ از خرمی است | ز سنگینی و محنت و پُردمی است

چہ خوش گفت فرزندِ خود را عقاب | کہ یک قطرہ خوں بہتر از لعلِ ناب

مجو انجمن مثلِ آہو رمیش — بخلوت گرا چوں نیاگانِ خویش

چنیں یاد دارم ز بازانِ پیر — نشیمن بشاخِ درختے مگیر

کنامے نگیریم در باغ و کشت — کہ داریم در کوہ و صحرا بہشت

ز روئے زمیں دانہ چیدن خطاست — کہ پہنائے گردوں خداداد ماست

نجیبے کہ پا بر زمیں سودہ است — ز مرغِ سرا سفلہ تر بودہ است

پئے شاہبازاں بساط است سنگ — کہ بر سنگ رفتن کند تیز چنگ

تو از زردچشمانِ صحراستی — بگوہر چو سیمرغ والاستی

جوانے اصیلے کہ در روزِ جنگ — برد مردمک را ز چشمِ پلنگ

بہ پروازِ تو سطوتِ نوریاں — بہ رگہائے تو خونِ کافوریاں

تہِ چرخِ گردندہ کوژپشت — بخور آنچہ گیری ز نرم و درشت

کافوری۔ باز کی قسم کا ایک سفید رنگ شکاری پرندہ جو ترکستان کے پہاڑوں اور صحراؤں میں پایا جاتا ہے۔

ز دستِ کسے طعمۂ خود مگیر
نکو باش و پندِ نکویاں پذیر

کرمِ کتابی

شنیدم شبے در کتب خانۂ من — بہ پروانہ می گفت کرمِ کتابی
بہ اوراقِ سینا نشیمن گرفتم — بسے دیدم از نسخۂ فاریابی
نفہمیدہ ام حکمتِ زندگی را — ہماں تیرہ روزم ز بے آفتابی
نکو گفت پروانۂ نیم سوزے — کہ ایں نکتہ را در کتابے نیابی

تپش می کند زندہ تر زندگی را
تپش می دہد بال و پر زندگی را

کبر و ناز

تیغ جوئے کوہ را ز رہِ کبر و ناز گفت — ما را ز موجِ تو شود تلخ روزگار

گستاخ می سرائی و بیباک میروی — ہر سال شوخ دیدہ و آوارہ تر زپار

شایانِ دودمانِ کہستانیان نۂ — خود را گُہر مگوے دخترکِ ابرِ کہسار

گرندۂ فتندۂ غلطندۂ بخاکی! — راہِ دگر بگیر و برو سوئے مرغزار

گفت اینچنیں سخنِ دل شکن مگوے — بر خویشتن مناز و نہالِ منی مکار

من می روم کہ درخورِ ایں دودمان نیم
تو خویش را ز مہرِ درخشاں نگاہ دار

لاله

آن شعله ام که صبح ازل در کنارِ عشق	پیش از نمودِ بلبل و پروانه می تپید

افزون ترم ز مهر و بهر ذره تن زنم	گردون شرارِ خویش ز تابِ من آفرید

در سینهٔ چمن چو نفس کردم آشیاں	یک شاخِ نازک از تهِ خاکم چو نم کشید

سوزم ربود و گفت یکے در برم بایست	لیکن دلِ ستم زدهٔ من نیارمید

در تنگنائے شاخ بسے پیچ و تاب خورد	تا جوہرم به جلوه گهِ رنگ و بو رسید

شبنم براهِ من گہرِ آبدار ریخت	خندید صبح و بادِ صبا گردِ من تنید

بلبل ز گل شنید که سوزم نهفته اند	نالید و گفت جامهٔ ہستی گران خرید

واکرده سینه منتِ خورشید می کشم
آیا بود که باز برانگیزد آتشم

حکمت و شعر

بوعلی اندر غبارِ ناقہ گم دستِ رومی پردۂ محمل گرفت
ایں فروتر رفت و تا گوہر رسید آں بگردابے چو خس منزل گرفت
حق اگر سوزے ندارد حکمت است
شعر میگردد چو سوز از دل گرفت

کرمکِ شب تاب

یک ذرۂ بے مایہ متاعِ نفس اندوخت
شوق ایں قدرش سوخت کہ پروانگی آموخت
پہنائے شب افروخت

واماندہ شعاعے کہ گرہ خوردو شرر شد
از سوزِ حیات است کہ کارش ہمہ زر شد
دارائے نظر شد!

پروانۂ بے تاب کہ ہر سو تگ و پو کرد
بر شمع چناں سوخت کہ خود را ہمہ او کرد
ترکِ من و تو کرد

یا اخترکے ماہِ مبینے بکمینے
نزدیک تر آمد بتماشائے زمینے
از چرخِ برینے

یا ماہِ تنک ضو کہ بیک جلوہ تمام است
ماہے کہ برو منّتِ خورشید حرام است
آزادِ مقام است!

اے کرمکِ شب تاب سراپائے تو نور است
پروازِ تو یک سلسلۂ غیب و حضور است
آئینِ ظہور است

در تیرہ شبان مشعلِ مرغانِ شب استی
آں سوز چہ سوز است کہ در تابِ تب استی
گرمِ طلب استی

مائیم کہ مانندِ تو از خاک دمیدیم
دیدیم تپیدیم، ندیدیم تپیدیم
جائے نرسیدیم!

گوئیم سخنِ سنجیدہ و پیدہ ورہ و تہ دار
از منزلِ گم گشتہ مگو، پائے برہ دار
ایں جلوہ نگہ دار

حقیقت

عقابِ دوربیں جوئینہ را گفت
نگاہم آنچہ می بیند سراب است
جوابش داد آں مرغِ حق اندیش
تو می بینی و من دانم کہ آب است
صدائے ماہی آمد از تہِ بحر
کہ چیزے ہست و ہم در پیچ و تاب است!

حُدی

(نغمۂ ساربانِ حجاز)

ناقۂ سیّارِ من
آہوئے تاتارِ من

درہم و دینارِ من

اندک و بسیارِ من

دولتِ بیدارِ من

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

دلکش و زیباستی

شاہدِ رعناستی

روکشِ حوراستی

غیرتِ لیلاستی

دخترِ صحراستی

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

در تپشِ آفتاب

غوطہ زنی در سراب

ہم بہ شبِ ماہتاب
تند روی چوں شہاب
چشمِ تو نادیدہ خواب
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
لکۂ ابرِ رواں
کشتیٔ بے بادباں
مثلِ خضر راہ داں
بر تو سبک ہر گراں
لختِ دلِ سارباں
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
سوزِ تو اندر زمام
سازِ تو اندر خرام

بے خورش و تشنہ کام
پا بہ سفر صبح و شام
خستہ شوی از مقام
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

شامِ تو اندر یمن
صبحِ تو اندر قرن
ریگِ درشتِ وطن
پائے ترا یاسمن
اے چو غزالِ ختن
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

مہ ز سفر پا کشید
در پسِ تل آرمید

صبح ز مشرق دمید

جامۂ شب بر درید

بادِ بیاباں وزید

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

نغمۂ من دلکشاے

زیر و بمش جانفزاے

قافلہ ہا را دراے

فتنہ ربا، فتنہ زاے

اے بہ حرم چہرہ ساے

تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

قطرۂ آب

مرا معنیٔ تازۂ مدعاست
اگر گفتہ را باز گویم رواست

"یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید   خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائے کہ دریاست من کیستم   گر او ہست حقّا کہ من نیستم"

ولیکن ز دریا بر آمد خروش
ز شرمِ تنک مایگی زد مپوش

تماشائے شام و سحر دیدۂ
چمن دیدۂ، دشت و در دیدۂ

بہ برگِ گیاہے، بدوشِ سحاب
درخشیدی از پرتوِ آفتاب

گہے ہمدمِ تشنہ کامانِ راغ
گہے محرمِ سینہ چاکانِ باغ
گہے خفتہ در تاک و طاقت گداز
گہے خفتہ در خاک و بے سوز و ساز
زموجِ سبک سیرِ من زادۂ
زمن زادۂ در من افتادۂ
بیا سائے در خلوتِ سینہ ام
چو جوہر درخش اندر آئینہ ام
گہر شو در آغوشِ قلزم بزی
فروزاں تر از ماہ و انجم بزی

محاورہ مابین خدا و انسان

خدا

جہان را ز یک آب و گِل آفریدم
تو ایران و تاتار و زنگ آفریدی

من از خاک پولادِ ناب آفریدم
تو شمشیر و تیر و تفنگ آفریدی

تبر آفریدی نہالِ چمن را
قفس ساختی طائرِ نغمہ زن را

انسان

تو شب آفریدی چراغ آفریدم
سفال آفریدی ایاغ آفریدم

بیابان و کہسار و راغ آفریدی
خیابان و گلزار و باغ آفریدم

من آنم کہ از سنگ آئینہ سازم
من آنم کہ از زہر نوشینہ سازم

ساقی نامہ

(در نشاط باغ کشمیر نوشتہ شد)

خوشا روزگارے، خوشا نوبہارے　　نجوم پرن رست از مرغزارے
زمیں از بہاراں چو بالِ تذروے　　ز فوارہ الماس بار آبشارے
نہ پیچد نگہ جز کہ در لالہ و گل　　نہ غلطد ہوا جز کہ بر سبزہ زارے
لبِ جو خود آرائی غنچہ دیدی؟　　چہ زیبا نگارے، چہ آئینہ دارے
چہ شیریں نوائے، چہ دلکش صدائے　　کہ می آید از خلوتِ شاخسارے
بہ تن جاں، بہ جاں آرزو زندہ گردد　　ز آوائے سارے، ز بانگِ ہزارے
نوا ہائے مرغِ بلند آشیانے　　در آمیخت با نغمۂ جویبارے
تو گوئی کہ یزداں بہشتِ بریں را　　نہاد است در دامنِ کوہسارے
کہ تا رحمتش آدمی زادگاں را　　رہا سازد از محنتِ انتظارے

چہ خواہم دریں گلستاں گر نہ خواہم | شرابے، کتابے، ربابے، نگارے
سرت گردم اے ساقیِ ماہ سیما | بیار از نیاگانِ ما یادگارے
بہ ساغر فرو ریز آبے کہ جاں را | فروزد چو نورے بسوزد چو نارے
شقایق بروید از خاکِ نژندم | بہشتے فروچیں بمشتِ غبارے
نہ بینی کہ از کاشغر تا بہ کاشاں | ہماں یک نوا بالد از ہر دیارے
زچشمِ اُمم ریخت آں اشک نابے | کہ تاثیرِ او گل دماند ز خارے
کشیری کہ با بندگی خو گرفتہ | بُتے می تراشد ز سنگِ مزارے
ضمیرش تہی از خیالِ بلندے | خودی ناشناسے ز خود شرمسارے
بریشم قبا خواجہ از محنتِ او | نصیبِ تنش جامۂ تار تارے
نہ در دیدۂ او فروغِ نگاہے | نہ در سینۂ او دلِ بیقرارے

ازاں مے فشاں قطرۂ بر کشیری
کہ خاکسترش آفریند شرارے

اہلِ خطۂ کشمیر کو کشیری بھی کہتے ہیں۔

شاہین و ماہی

ماہی بچۂ شوخ بہ شاہیں بچۂ گفت
این سلسلۂ موج کہ بینی ہمہ دریاست

دارائے نہنگانِ خروشندہ تر از میغ
در سینۂ او دیدۂ نادیدہ بلاہاست

با سیلِ گراں سنگ زمیں گیر و سبک خیز
با گوہرِ تابندہ و با لولوئے لالاست

بیروں نتواں رفت ز سیلِ ہمہ گیرش
بالائے سرِ ماست، تہِ پاست، ہمہ جاست

ہر لحظہ جوان است و روان است و دوان است
از گردشِ ایام نہ افزوں شد و نے کاست

ماہی بچہ را سوزِ سخن چہرہ برافروخت
شاہیں بچہ خندید و ز ساحل بہ ہوا خاست

زد بانگ کہ شاہینم و کارم بہ زمیں چیست
صحراست کہ دریاست تہِ بال و پرِ ماست!

بگذر ز سرِ آب و بہ پہنائے ہوا ساز
ایں نکتہ نہ بیند مگر آں دیدہ کہ بیناست

کرمکِ شب تاب

شنیدم کرمکِ شب تاب می گفت   نه آں مورم که کس نالد ز نیشم
تواں بے منتِ بیگانگاں سوخت   نه پنداری که من پروانه کیشم
اگر شب تیره تر از چشمِ آہوست
خود افروزم چراغِ راهِ خویشم

تنهائی

به بحر رفتم و گفتم به موجِ بیتابے   همیشه در طلب استی چه مشکلے داری؟
هزار لولوئے لالاست در گریبانت   درونِ سینه چو من گوهرِ دلے داری؟
تپید و از لبِ ساحل رمید و هیچ نگفت

بکوہ رفتم و پرسیدم این چہ بیدردی است
رسد بگوشِ تو آہ و فغانِ غم زدۂ؟
اگر بہ سنگِ تو لعلے ز قطرۂ خون است
یکے در آ بسخن با منِ ستم زدۂ
بخود خزید و نفس در کشید و ہیچ نگفت

رہِ دراز بریدم ز ماہ پرسیدم
سفر نصیب! نصیبِ تو منزلے است کہ نیست؟
جہاں ز پرتوِ سیمائے تو سمن زارے
فروغِ داغِ تو از جلوۂ دلے است کہ نیست؟
سوئے ستارہ رقیبانہ دید و ہیچ نگفت

شدم بحضرتِ یزداں گذشتم از مہ و مہر
کہ در جہانِ تو یک ذرہ آشنایم نیست
جہاں تہی ز دل و مشتِ خاکِ من ہمہ دل
چمن خوش است و لے درخورِ نوایم نیست
تبسمے بہ لبِ او رسید و ہیچ نگفت

شبنم

گفتند فرود آئے زاوجِ مہ و پرویز
بر خود زن و با بحرِ پُر آشوب بیامیز
با موج در آویز
نقشِ دگر انگیز
تابندہ گہر خیز
من عیشِ ہم آغوشیِ دریا نہ خریدم
آں بادہ کہ از خویش رباید نچشیدم
از خود نہ رمیدم
ز آفاق بریدم
بر لالہ چکیدم

پرویز - پروین

گل گفت کہ ہنگامۂ مرغانِ سحر چیست؟
ایں انجمن آراستہ بالائے شجر چیست؟

ایں زیر و زبر چیست؟

پایانِ نظر چیست؟

خارِ گلِ تر چیست؟

تو کیستی و من کیم ایں صحبتِ ما چیست؟
بر شاخِ من ایں طائرکِ نغمہ سرا چیست؟

مقصودِ نوا چیست؟

مطلوبِ صبا چیست؟

ایں کہنہ سرا چیست؟

گفتم کہ چمن رزمِ حیاتِ ہمہ جائی است
بزمے است کہ شیرازۂ او ذوقِ جدائی است

دم؟ گرم نوائی است

جاں؟ چہرہ کشائی است

ایں راز خدائی است

من از فلک افتادہ تو از خاک دمیدی

از ذوقِ نمو داست دمیدی کہ چکیدی

در شاخ تپیدی

صد پردہ دریدی

بر خویش رسیدی!

نم در رگِ ایّام ز اشکِ سحرِ ماست

ایں زیر و زبر چیست؟ فریبِ نظرِ ماست

انجم بہ برِ ماست

لختِ جگرِ ماست

نورِ بصرِ ماست

درپیرہنِ شاہدِ گُل سوزنِ خار است
خار است، ولیکن ز ندیمانِ نگار است
از عشق نزار است
در پہلوئے یار است
ایں ہم ز بہار است
برخیز و دل از صحبتِ دیرینہ بہ پرداز
با لالۂ خورشیدِ جہاں تاب نظر باز
با اہلِ نظر ساز
چوں من بفلک تاز
داری سرِ پرواز؟

عشق

فکرم چو بہ جستجو قدم زد در دیر شد و درِ حرم زد
در دشتِ طلب بسے دویدم دامن چو گرد باد چیدم
پویاں بے خضر سوئے منزل بر دوشِ خیال بستہ محمل
جویائے مے و شکستہ جامے چوں صبح بباد چیدہ دامے
پیچیدہ بخود چو موجِ دریا آوارہ چو گرد بادِ صحرا
عشقِ تو دلم ربود ناگاہ از کار گرہ کشود ناگاہ
آگاہ ز ہستی و عدم ساخت بتخانۂ عقل را حرم ساخت
چوں برق بخرمنم گذر کرد از لذّتِ سوختن خبر کرد
سرمست شدم ز پا فتادم چوں عکس ز خود جدا فتادم
خاکم بفرازِ عرش بردی زاں راز کہ با دلم سپردی

وصل بکنارِ کشتیم شد　　طوفانِ جمال زشتیم شد

جز عشق حکایتے ندارم　　پروائے ملامتے ندارم

از جلوۂ علم بے نیازم

سوزم گریم تپم گدازم

اگر خواہی حیات اندر خطر زی

غزالے باغزالے دردِ دل گفت　　ازیں پس درحرم گیرم کنامے

بصحرا صید بنداں درکمین اند　　بکامِ آہواں صبحے نہ شامے

اماں از فتنۂ صیاد خواہم

دلے زاندیشہ ہا آزاد خواہم

رفیقش گفت اے یارِ خردمند　　اگر خواہی حیات اندر خطر زی

دمادم خویشتن را بر فساں زن   ز تیغِ پاک گوہر تیز تر زی

خطر تاب و تواں را امتحان است
عیارِ ممکناتِ جسم و جان است

جہانِ عمل

ہست ایں میکدہ و دعوتِ عام است اینجا
قسمتِ بادہ باندازۂ جام است اینجا

حرفِ آں راز کہ بیگانۂ صوت است ہنوز
از لبِ جام چکید است و کلام است اینجا

نشہ از حال بگیرند و گذشتند ز قال
نکتۂ فلسفہ دُردِ تہِ جام است اینجا

ما دریں رہ نفسِ دہر بر انداختہ ایم
آفتابِ سحرِ او لبِ بام است اینجا

اے کہ تو پاسِ غلط کردۂ خود می داری
آنچہ پیشِ تو سکون است خرام است اینجا

ما کہ اندر طلب از خانہ برون تاختہ ایم
علم را جاں بدمیدیم و عمل ساختہ ایم

زندگی

پرسیدم از بلند نگاہے حیات چیست
گفتا مئے کہ تلخ ترِ او نکوتر است

گفتم کہ کرمک است و ز گِل سر بروں زند
گفتا کہ شعلہ زاد مثالِ سمندر است

گفتم کہ شر بفطرتِ خامش نہادہ اند
گفتا کہ خیرِ او نشناسی ہمیں شر است

گفتم کہ شوقِ سبزہ برُوشش بہ منزلے
گفتا کہ منزلش بہ ہمیں شوق مضمر است

گفتم کہ خاکی است و بخاکش ہمی رود
گفتا چو دانہ خاک شگافد گُلِ تر است

حکمتِ فرنگ

شنیدم کہ در پارس مردِ گزیں
ادا فہم رمز آشنا نکتہ بیں

بسے سختی از جانکنی دید و مُرد
بر آشفت و جاں شکوہ لبریز بُرد

بنالش در آمد بہ یزدانِ پاک
کہ دارم دلے از اجل چاک چاک

کمالے ندارد بایں یک فنی
نداند فنِ تازہ جاں کنی

برد جان و ناپختہ در کارِ مرگ
جہاں نو شد و اُو ہماں کہنہ برگ

فرنگ آفریند ہنرہا شگرف
بر انگیزد از قطرۂ بحرِ ژرف

کشد گردِ اندیشہ پرکارِ مرگ ہمہ حکمتِ او پرستارِ مرگ
رود چوں نہنگ آبدوزش بہ یم ز طیارۂ او ہوا خوردہ بم
نہ بینی کہ چشمِ جہاں بینِ ہور ہمی گردد از غازِ او روزکور
تفنگش بکشتن چناں تیز دست کہ افرشتۂ مرگ را دم گسست

فرست ایں کہن ابلہ را در فرنگ
کہ گیرد فنِ کشتنِ بیدرنگ

حور و شاعر

(در جواب نظم گوئٹے موسوم "بہ حور و شاعر")

حور

نہ بہ بادہ میل داری نہ بہ من نظر کشائی
عجب ایں کہ تو ندانی رہ و رسمِ آشنائی

بم - فارسی لفظ ہے بمعنی طمانچہ

ہمہ سازِ جستجوئے ہمہ سوزِ آرزوئے
نفسے کہ می گدازی غزلے کہ می سرائی
بنوائے آفریدی چہ جہانِ دلکشائے
کہ ارم بچشمِ آید چو طلسمِ سیمیائی!

شاعر

دلِ رہرواں فریبی بہ کلامِ نیشِ دارے
مگر ایں کہ لذتِ او نرسد بہ نوکِ خارے
چہ کنم کہ فطرتِ من بہ مقام در نسازد
دلِ ناصبور دارم چو صبا بہ لالہ زارے
چو نظر قرار گیرد بہ نگارِ خوبروئے
تپد آں زماں دلِ من پئے خوبتر نگارے

زشرر ستارہ جویم ز ستارہ آفتابے
سرِ منزلے ندارم کہ بمیرم از قرارے
چو ز بادۂ بہارے قدحے کشیدہ خیزم
غزلے دگر سرایم بہ ہوائے نو بہارے
طلبم نہایتِ آں کہ نہایتے ندارد
بہ نگاہِ ناشکیبے بہ دلِ امیدوارے
دلِ عاشقاں بمیرد بہ بہشتِ جاودانے
نہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے!

زندگی و عمل

(درجواب نظمِ ہائنا موسوم بہ "سوالات")

ساحلِ افتادہ گفت گرچہ بسے زیستم
ہیچ نہ معلوم شد آہ کہ من چیستم
موجِ زخود رفتۂ تیز خرامید و گفت
ہستم اگر میروم گر نروم نیستم!

المُلکُ لِلّٰہ

طارق چو بر کنارۂ اندلس سفینہ سوخت — گفتند کارِ تو بہ نگاہِ خرد خطاست
دوریم از سوادِ وطن باز چوں رسیم؟ — ترکِ سبب ز روئے شریعت کجا رواست
خندید و دستِ خویش بہ شمشیر بُرد و گفت — ہر ملک ملکِ ماست کہ ملکِ خدائے ماست

جوئے آب

بنگر کہ جوئے آب چہ مستانہ می رود
مانندِ کہکشاں بگریبانِ مرغزار

در خوابِ ناز بود بہ گہوارۂ سحاب
وا کرد چشمِ شوق بآغوشِ کوہسار

از سنگ ریزہ نغمہ کشاید خرامِ او
سیمائے او چو آئینہ بے رنگ و بے غبار

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ میرود

در راہِ او بہار پری خانہ آفرید
نرگس دمید لالہ دمید و سمن دمید

گل عشوہ داد و گفت یکے پیشِ ما بایست
خندید غنچہ و سرِ دامانِ او کشید

نا آشنائے جلوہ فروشانِ سبز پوش
صحرا برید و سینۂ کوہ و کمر درید

نوٹ۔ "جوئے آب" گوئٹے کی مشہور نظم موسوم بہ "نغمۂ محمدؐ" کا ایک نہایت آزاد ترجمہ ہے۔ اس نظم میں جو دیوانِ مغربی سے بہت پہلے لکھی گئی تھی المانی شاعر نے زندگی کے اسلامی تخیل کو نہایت خوبی سے بیان کیا ہے۔ اصل میں یہ ایک مجوزہ اسلامی ڈرامے کا جزو تھی جس کی تکمیل اس سے نہ ہو سکی۔ اس ترجمے سے صرف گوئٹے کا نقطۂ نگاہ دکھانا مقصود ہے۔

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ میرود

صد جوئے دشت و مرغ و کہستان و باغ و راغ   گفتند "اے بسیطِ زمیں با تو سازگار
مارا کہ راہ از تنک آبی نہ بردہ ایم   از دستبردِ ریگِ بیاباں نگاہ دار"
واکردہ سینہ را بہ ہواہائے شرق و غرب   در بر گرفتہ ہمسفرانِ زبون و زار

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ میرود
با صد ہزار گوہرِ یکدانہ میرود

دریائے پرخروش! ز بند و شکن گذشت   از تنگنائے وادی و کوہ و دمن گذشت
یکساں چو سیل کردہ نشیب و فراز را   از کاخِ شاہ و بارہ و کشت و چمن گذشت
بیتاب و تند و تیز و جگرسوز و بیقرار   در ہر زماں بتازہ رسید از کہن گذشت

زی بحرِ بے کرانہ چہ مستانہ میرود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ میرود

نامۂ عالمگیرؒ

بیکے از فرزندانش کہ دعائے مرگِ پدر میکرد

ندانی کہ یزدانِ دیرینہ بود — بسے دید و سنجید و بست و کشود
زما سینہ چاکانِ این تیرہ خاک — شنیداست صد نالۂ دردناک
بسے ہمچو شبیرؑ در خوں نشست — نہ یک نالہ از سینۂ او گسست
نہ از گریۂ پیرِ کنعاں تپید — نہ از دردِ ایوبؑ آہے کشید
مپندار آں کہنہ نخچیر گیر
بدامِ دعائے تو گردد اسیر

بہشت

کجا ایں روزگارے شیشہ بازے!
بہشت ایں گنبدِ گرداں ندارد

ندیدہ دردِ زنداں یوسفِ او
زلیخائیش دلِ نالاں ندارد

خلیلِ او حریفِ آتشے نیست
کلیمش یک شرر در جاں ندارد

بہ صرصر در نغلتد زورقِ او
خطر از لطمۂ طوفاں ندارد

یقیں را در کمیں لوکِ دگر نیست
وصال اندیشۂ ہجراں ندارد

کجا آں لذّتِ عقلِ غلط سیر
اگر منزل رہِ پیچاں ندارد

مرا اندر جہانے کور ذوقے
کہ یزداں دارد و شیطاں ندارد

کشمیر

رخت به کاشمر گشا کوه و تل و دمن نگر
سبزه جهان جهان ببین لاله چمن چمن نگر

بادِ بهار موج موج مرغِ بهار فوج فوج
صلصل و سار زوج زوج بر سرِ نارون نگر

تا نفتد به زینتش چشمِ سپهر فتنه باز
بسته بچهرهٔ زمیں برقعِ نسترن نگر

لاله ز خاک بر دمید موج بآبجو تپید
خاک شرر شرر ببیں آب شکن شکن نگر

زخمه به تارِ ساز زن باده به ساتگیں بریز
قافلهٔ بهار را انجمن انجمن نگر

دخترکے برہمنے لالہ رخے سمن برے
چشم بروئے او کشا باز بخویشتن نگر

عشق

عقلے کہ جہاں سوزد، یک جلوۂ بیباکش — از عشق بیاموزد، آئینِ جہانتابی
عشق است کہ در جانت ہر کیفیت انگیزد — از تاب و تب رومی تا حیرتِ فارابی
این حرفِ نشاط آور، می گویم و می رقصم — از عشق دل آساید، با این ہمہ بیتابی
ہر معنیِ پیچیدہ در حرف نمی گنجد
یک لحظہ بدل در شو، شاید کہ تو دریابی

بندگی

دوش در میکده ترسابچهٔ باده فروش
گفت از من سخنے دار چو آویزه بگوش

مشربِ باده گسارانِ کهن این بوده است
که تو از میکده خیزی همه مستی همه هوش

من نگویم که فرو بند لب از نکتهٔ شوق
ادب از دست مده باده باندازه بنوش

گردِ راهیم ولے ذوقِ طلب جوهرِ ماست
بندگی با همه جبروتِ خدائی مفروش

غلامی

آدم از بے بصری بندگیٔ آدم کرد
گوهرے داشت ولے نذرِ قباد و جم کرد

یعنی از خوئے غلامی ز سگان خوار تر است
من ندیدم که سگے پیشِ سگے سر خم کرد

چیستانِ شمشیر

آں سخت کوش چیست کہ گیرد ز سنگ آب   محتاجِ خضر مثلِ سکندر نمی شود
مثلِ نگاہ دیدۂ نمناک پاک رو   در جوئے آب و دامنِ او تر نمی شود

مضمونِ او بہ مصرعِ برجستہ تمام
منّت پذیرِ مصرعِ دیگر نمی شود

جمہوریت

متاعِ معنیِ بیگانہ از دوں فطرتاں جوئی؟   ز موراں شوخیِ طبعِ سلیمانے نمی آید
گریز از طرزِ جمہوری غلامِ پختہ کارے شو   کہ از مغزِ دو صد خر فکرِ انسانے نمی آید

بہ مبلغِ اسلام در فرنگستان

زمانہ باز برافروخت آتشِ نمرود
کہ آشکار شود جوہرِ مسلمانی

بیا کہ پردہ ز داغِ جگر براندازیم
کہ آفتاب جہانگیر شد ز عریانی

ہزار نکتہ زدی پیشِ دلبرانِ فرنگ
گداختی ہمتاں را بہ علمِ برہانی

خبر ز شہرِ سلیمیٰ بدہ حجازی را
شرارِ شوق فشاں در ضمیرِ تورانی

رہِ عراق و خراسان زن اے مقام شناس
بہ بزمِ عجمیاں تازہ کن غزل خوانی

بسے گذشت کہ در انتظارِ زخمہ ور است
چہ نغمہ ہا کہ نہ خوں شد بہ سازِ افغانی

حدیثِ عشق بہ اہلِ ہوس چہ میگوئی
بچشمِ مور مکش سرمۂ سلیمانی!

عراق و خراسان و مقام اصطلاحاتِ موسیقی ہیں۔

غنی کشمیری

غنی آں سخنگوئے بلبل صفیر — نوا سنجِ کشمیرِ مینو نظیر
چو اندر سرا بود، در بستہ داشت — چو رفت از سرا تختہ را واگذاشت
یکے گفتش اے شاعرِ دل رسے — عجب دارد از کارِ تو ہر کسے
بپاسخ چہ خوش گفت مردِ فقیر — فقیر و باقلیمِ معنی امیر
زمن آنچہ دیدند یاراں رواست — دریں خانہ جز من متاعے کجاست
غنی تا نشیند بہ کاشانہ اش — متاعِ گرانے ست در خانہ اش

چو آں محفل افروز در خانہ نیست
تہی تر ازیں ہیچ کاشانہ نیست

ما ز خلوت کدۂ عشق برون تاختہ ایم
خاکِ پا را صفتِ آئینہ پرداختہ ایم
در نگہ ہمتِ ما را کہ بہ دادے نگنجیم
دو جہاں را کہ نہاں بُردہ عیاں باختہ ایم
بہ کیشِ ما نمیگذرد سلسلۂ شام و سحر
بر لبِ جوئے رواں خیمہ برافراختہ ایم
در دلِ ما کہ بریں دیرِ کہن شبخوں ریخت
آتشے بود کہ در خشک و تر انداختہ ایم

شعلہ بودیم شکستیم و شرر گردیدیم
صاحبِ ذوق و تمنا و نظر گردیدیم

عشق گردید ہوس پیشہ و ہر بند گسست
آدم از فتنۂ او صورتِ ماہی در شست

رزم بر بزم پسندید و سپاہے آراست
تیغِ او جز بہ سر و سینۂ یاراں نہ نشست
رہزنی را کہ بنا کرد جہاں بانی گفت
ستمِ خواجگیٔ او کمرِ بندہ شکست
بے حجابانہ بہ بانگِ دف و نے می رقصد
جامے از خونِ عزیزانِ تنک مایہ بدست
وقت آن است کہ آئینِ دگر تازہ کنیم
لوحِ دل پاک بشوئیم و ز سر تازہ کنیم
افسرِ پادشہی رفت و بہ یغمائی رفت
نے اسکندری و نغمۂ دارائی رفت
کوہکن تیشہ بدست آمد و پرویزی خواست
عشرتِ خواجگی و محنتِ لالائی رفت

یوسفی را ز اسیری به عزیزی بردند
همه افسانه و افسونِ زلیخائی رفت
رازهائے کہ نہاں بود ببازار افتاد
آن سخن سازی و آں انجمن آرائی رفت
چشم بکشائے اگر چشمِ تو صاحب نظر است
زندگی در پئے تعمیرِ جہانِ دگر است
من دریں خاکِ کہن گوہرِ جاں می بینم
چشمِ ہر ذرّہ چو انجم نگراں می بینم
دانۂ را کہ بآغوشِ زمین است ہنوز
شاخ در شاخ و برومند و جواں می بینم
کوہ را مثلِ پرِ کاہ سبک می یابم
پرِ کاہے صفتِ کوہِ گراں می بینم

انقلابے کہ نگنجد بہ ضمیرِ افلاک

بینم و ہیچ ندانم کہ چساں می بینم

خرّم آں کس کہ دریں گرد سوارے بیند

جوہرِ نغمہ ز لرزیدنِ تارے بیند

زندگی جوئے روان است و رواں خواہد بود

ایں مئے کہنہ جوان است و جواں خواہد بود

آنچہ بود است و نباید زمیاں خواہد رفت

آنچہ بایست و نبود است ہماں خواہد بود

عشق از لذّتِ دیدار سراپا نظر است

حسن مشتاقِ نمود است و عیاں خواہد بود

آں زمینے کہ برو گریۂ خونیں زدہ ام

اشکِ من در جگرش لعلِ گراں خواہد بود

"مژدهٔ صبح دریں تیرہ شبانم دادند
شمع کشتند و ز خورشید نشانم دادند"

جمعیت الاقوام

برفتد تا روشِ رزم دریں بزمِ کہن
دردمندانِ جہاں طرحِ نو انداختہ اند
من ازیں بیش ندانم کہ کفن دزدے چند
بہرِ تقسیمِ قبور انجمنے ساختہ اند!

شوپن ہار و نیٹشا

مرغے ز آشیانہ بسیرِ چمن پرید
خارے ز شاخِ گل بہ تنِ نازکش خلید
بد گفت فطرتِ چمنِ روزگار را
از دردِ خویش و ہم ز غمِ دیگراں تپید
داغے ز خونِ بیگنہے لالہ را شمرد
اندر طلسمِ غنچہ فریبِ بہار دید
گفت اندریں سرا کہ بنائش فتادہ کج
صبحے کجا کہ چرخ درو شامہا نچید
نالید تا بحوصلۂ آں نوا طراز
خوں گشت نغمہ و ز دو چشمش فرو چکید

شوپن ہار و نیٹشا۔ جرمنی کے دو مشہور فلسفی

سوزِ فغانِ او بدلِ ہدہدے گرفت

با نوکِ خویش خار ز اندامِ او کشید

گفتش کہ سودِ خویش ز جیبِ زیاں برآر

گُل از شگافِ سینہ زرِ ناب آفرید

درماں ز درد ساز اگر خستہ تن شوی

خوگر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی

فلسفہ و سیاست

فلسفی را با سیاست داں بیک میزاں مسنج

چشمِ آں خورشید کورے دیدۂ ایں بے نمے

آں تراشد قولِ حق را حجتِ نا استوار

ویں تراشد قولِ باطل را دلیلِ محکمے!

صحبتِ رفتگاں

(در عالمِ بالا)

ٹالسٹائے

بارکشِ اہرمن لشکریٔ شہریار — از پئے نانِ جویں تیغِ ستم برکشید
زشت بہ چشمش نکوست مغزِ نداند ز پوست — مردکِ بیگانہ دوست سینۂ خویشاں درید!
داروئے بیہوشی است تاج، کلیسا، وطن — جانِ خدا داد را خواجہ بجامے خرید!

کارل مارکس

رازدانِ جزو و کل از خویش نامحرم شدہ است
آدم از سرمایہ داری قاتلِ آدم شدہ است!

ٹالسٹائے:۔ روس کا مشہور مصلح جس نے یورپ کی سرمایہ داری کے خلاف آواز بلند کی۔
کارل مارکس:۔ جرمنی کا مشہور اسرائیلی ماہر اقتصادیات جس نے سرمایہ داری کے خلاف قلمی جہاد کیا۔ اس کی مشہور کتاب موسوم بہ "سرمایہ" کو مذہب اشتراک کی بائبل تصور کرنا چاہیئے۔

ہیگل

جلوہ دہد باغ و داغ معنیٔ مستور را
عینِ حقیقت نگر حنظل و انگور را

فطرتِ اضداد خیز لذّتِ پیکار داد
خواجہ و مزدور را آمر و مامور را

ٹالسٹائے

عقلِ دور و آفرید فلسفۂ خود پرست!
درسِ رضا می دہی بندۂ مزدور را؟

مزدک

دانۂ ایراں زکشتِ زار و قیصر برد مید
مرگِ نو می زقصد اندر قصرِ سلطان و امیر

مدّتے در آتشِ نمرود می سوزد خلیل
تا تہی گردد حرمہا از خداوندانِ پیر

دورِ پرویزی گذشت اے کشتۂ پرویز خیز!
نعمتِ گم گشتۂ خود را ز خسرو باز گیر

کوہکن

نگارِ من کہ بسے سادہ و کم آمیز است
ستیزہ کیش و ستم کوش و فتنہ انگیز است

ہیگل:- جرمنی کا مشہور و معروف فلسفی۔

بدنِ او همه بزم و درونِ او همه رزم
زبانِ او ز مسیح و دلش ز چنگیز است

گسست عقل و جنوں رنگ بست و دیده گداخت
درآنجلوه که جانم ز شوق لبریز است

اگرچه تیشۂ من کوه را ز پا آورد
هنوز گردشِ گردوں بکامِ پرویز است

زخاک تا به فلک هرچه هست ره پیماست
قدم کشائے که رفتارِ کاروان تیز است

نیٹشا

از سستیِ عناصرِ انساں دلش تپید — فکرِ حکیم پیکرِ محکم تر آفرید
افگند در فرنگ صد آشوبِ تازهٔ — دیوانۂ بکارگہِ شیشه گر رسید!

حکیم آئن سٹائن

جلوۂ می خواست مانندِ کلیمِ ناصبور
تا ضمیرِ مستنیرِ او کشود اسرارِ نور
از فرازِ آسماں تا چشمِ آدم یک نفس!
زود پروازے کہ پروازش نیاید در شعور!
خلوتِ او در زغالِ تیرہ فام اندر مغاک!
جلوتش سوزد درختے را چو خس بالائے طور!
بے تغیر در طلسمِ چون و چند و بیش و کم!
برتر از پست و بلند و دیر و زود و نزد و دور!
در نہادش تار و شید و سوز و ساز و مرگ و زیست!
اہرمن از سوزِ او و ز سازِ او جبریل و حور!

آئن سٹائن :- جرمنی کا مشہور ماہر ریاضیات و طبعیات جس نے حال میں نظریہ اضافیت کا حیرت انگیز انکشاف کیا ہے

من چہ گویم از مقامِ آں حکیمِ نکتہ سنج
کردہ زردشتے زنسلِ موسے وہاروں ظہور!

بائرن

مثالِ لالہ وگل شعلہ از زمیں روید
اگر بہ خاکِ گلستاں تراود از جانش
نبود در خورِ طبعش ہوائے سردِ فرنگ
تپید پیکِ محبت ز سوزِ پیغامش
خیالِ او چہ پریخانۂ بنا کردہ است
شباب غش کند از جلوۂ لبِ بامش
گذاشت طائرِ معنی نشیمنِ خود را
کہ سازگار تر افتاد حلقۂ دامش!

حکیم آئن سٹائن بنی اسرائیل سے ہے   بائرن - انگلستان کا مشہور شاعر

نیٹشا

گر نوا خواہی زپیشِ او گریز | در نئے کلکش غریوِ تندر است

نیشتر اندر دلِ مغرب فشرد | دستش از خونِ چلیپا احمر است

آنکہ بر طرحِ حرم بتخانہ ساخت | قلبِ او مومن دماغش کافر است

خویش را در نارِ آں نمرود سوز

زانکہ بستانِ خلیلؑ از آذر است

نوٹ:۔ نیٹشا نے مسیحی فلسفۂ اخلاق پر زبردست حملہ کیا ہے۔ اس کا دماغ اسلئے کافر ہے کہ وہ خدا کا منکر ہے گو بعض اخلاقی نتائج میں اُس کے افکار مذہب اسلام کے بہت قریب ہیں "قلبِ او مومن دماغش کافر است"۔ نبی کریمؐ نے اس قسم کا جملہ اُمیہ ابن الصلت (عرب شاعر) کی نسبت کہا تھا۔ اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَ کَفَرَ قَلْبُہٗ۔

آذر بمعنی آتش۔

جلال و ہیگل

می گشودم شبے بناخنِ فکر — عقدہ ہائے حکیم المانی
آنکہ اندیشہ اش برہنہ نمود — ابدی را ز کسوتِ آنی
پیشِ عرضِ خیالِ او گیتی — خجل آمد ز تنگ دامانی
چوں بدریائے او فرو رفتم — کشتیِ عقل گشت طوفانی
خواب بر من دمید افسونے — چشم بستم ز باقی و فانی
نگہِ شوق تیز تر گردید — چہرہ بنمود پیرِ یزدانی
آفتابے کہ از تجلّیِ او — افقِ روم و شام نورانی
شعلہ اش در جہانِ تیرہ نہاد — بہ بیاباں چراغِ رہبانی
معنی از حرفِ او ہمی روئید — صفتِ لالہ ہائے نعمانی
گفت با من، چہ خفتہ برخیز! — بہ سرابے سفینہ می رانی؟

۱ مولانا جلال الدین رومی رحمۃ اللہ علیہ

"بہ خرد راہِ عشق می پوئی؟
بہ چراغ آفتاب می جوئی؟"

پیٹوفی

شاعرِ جوانا مرگِ ہنگری کہ در معرکہ کارزار در حمایتِ وطن کشتہ شد
و نعشِ او نیافتند تا یادگارِ خاکی ازو بماند

نفسے دریں گلستاں زعروسِ گل سرودی
بدلے غمے فزودی ز دلے غمے ربودی
تو بخونِ خویش بستی کفِ لالہ را نگارے
تو باہِ صبحگاہے دلِ غنچہ را کشودی
بنوائے خود گم استی سخنِ تو مرقدِ تو
بہ زمیں نہ باز رفتی کہ تو از زمیں نہ بودی!

محاورہ مابین حکیم فرانسوی آگسٹس کومٹ و مردِ مزدور

حکیم

"بنی آدم اعضائے یکدیگر اند" / ہماں نخل را شاخ و برگ و بر اند

دماغ ار خرد زاست از فطرت است / اگر پا زمیں ساست از فطرت است

یکے کارفرما، یکے کارساز / نیاید ز محمود کارِ ایاز

نہ بینی کہ از قسمتِ کارِ زیست

سراپا چمن می شود خارِ زیست؟

مردِ مزدور

فریبی بحکمت مرا اے حکیم / کہ نتواں شکست ایں طلسمِ قدیم

مسِ خام را از زر اندودۂ؟ / مرا خوئے تسلیم فرمودۂ؟

کند بحر را آبنایم اسیر / ز خارا بُرد تیشہ ام جوئے شیر

اگسٹس کومٹ: فرانس کا مشہور حکیم

حقِ کوہکن دادی اے نکتہ سنج
بہ پرویزِ پُرکار و نابُردہ رنج؟

خطا را بحکمت مگردان صواب
خضر را مگیری بدامِ سراب

بدوشِ زمیں، بار، سرمایہ دار
ندارد گذشت از خور و خواب کار

جہاں را است بہروزی از دستِ مزد
ندانی کہ ایں ہیچ کارہ است دزد

پئے جرمِ او پوزشش آوردۂ؟
بایں عقل و دانش فسوں خوردۂ؟

ہیگل

حکمتش معقول و با محسوس در خلوت نرفت
گرچہ بکرِ فکرِ او پیرایہ پوشد چوں عروس
طائرِ عقلِ فلک پروازِ او دانی کہ چیست؟
"ماکیاں کز زورِ مستی خایہ گیرد بے خروس"

جلال و گوئٹے

نکتہ دانِ المنی را در ارم ۔۔۔ صحبتے افتاد با پیرِ عجم
شاعرے کو ہمچو آں عالی جناب ۔۔۔ نیست پیغمبر ولے دارد کتاب!
خواند بر دانائے اسرارِ قدیم ۔۔۔ قصۂ پیمانِ ابلیس و حکیم
گفت رومی اے سخن را جاں نگار ۔۔۔ تو ملک صید استی و یزداں شکار
فکرِ تو در کنجِ دل خلوت گزید ۔۔۔ ایں جہانِ کہنہ را باز آفرید
سوز و سازِ جاں بہ پیکر دیدۂ ۔۔۔ در صدف تعمیرِ گوہر دیدۂ

نوٹ۔ نکتہ دانِ المنی سے مراد گوئٹے ہے۔ جس کا ڈراما "فوسٹ" مشہور و معروف ہے۔ اس ڈرامے میں شاعر نے حکیم فوسٹ اور شیطان کے عہد و پیمان کی قدیم روایت کے پیرائے میں انسان کے امکانی نشو و نما کے تمام مدارج اس خوبی سے بتائے ہیں کہ اس سے بڑھ کر کمالِ فن خیال میں نہیں آسکتا۔

ہر کسے از رمزِ عشق آگاہ نیست   ہر کسے شایانِ ایں درگاہ نیست

"داند آں کو نیکبخت و محرم است
زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم است" (رومی)

پیغامِ برگساں

تا بر تو آشکار شود رازِ زندگی
خود را جدا ز شعلہ مثالِ شرر مکن
بہرِ نظارہ جز نگہِ آشنا میار
در مرز و بومِ خود چو غریباں گذر مکن
نقشے کہ بستۂ ہمہ اوہامِ باطل است
عقلے بہم رساں کہ ادب خوردۂ دل است

میخانۂ فرنگ

یادِ ایامے کہ بودم در خمستانِ فرنگ
جامِ او روشن تر از آئینۂ اسکندر است
چشمِ مستِ مے فروشش بادہ را پروردگار
بادہ خواراں را نگاہِ ساقی اش پیغمبر است
جلوۂ او بے کلیمؑ و شعلۂ او بے خلیلؑ
عقلِ نا پروا متاعِ عشق را غارتگر است
در ہوایش گرمیٔ یک آہِ بیتابانہ نیست
رندِ ایں میخانہ را یک لغزشِ مستانہ نیست!

پاکستان ٹائمز پریس لاہور میں چھپوا کر
ڈاکٹر جاوید اقبال بار ایٹ لا نے 'جاوید منزل' علامہ اقبال روڈ لاہور سے شائع کی

مِلنے کا پتہ

شیخ غلام علی اینڈ سنز، پبلشرز

لاہور پشاور حیدرآباد کراچی

بلا جلد ۴/۵۰ مجلد ۵/۵۰